

124	21	1	32	13		15	1				4	2		213
1	3	2	4	1		9	1				2	17	1	41
						4						8		12
						102	1					11		114
1						102								103
2	1	2	14	40	24	1	1			4	17	28	15	149
1										1		4		6
	2					22						2		26
3	5	1	4	5		29	2			1	4	4	38	96
	6	2	1	1		47	3			1		4	4	69
						12	1							13
7	21	9	28	12	6	165	14	2	7	3	17	30	81	402
	4		7			26						2		39
						1								1
13	18	5	6	2	1	51	3	1	5		3	37	7	152
1	1				1									3
	7		1	1	1	5			12		1	4	1	33
1	2		1			1								5
418	896	196	283	100	58	593	58	3	40	11	58	170	150	3034

13,8	29,5	6,46	9,3	3,3	1,91	19,55	1,91	0,1	1,32	0,36	1,91	5,6	4,94	100
------	------	------	-----	-----	------	-------	------	-----	------	------	------	-----	------	-----

2014	1668	898	1008	307	275	3310	592	197	195	329	1868	1341	687	14689
20,8	53,7	21,8	28,1	32,6	21,1	17,9	9,8	1,5	20,5	3,3	3,1	12,7	21,8	20,7

5034	2984	3912	5000	784	597	2883	1186	1514	1470	654	2883	2366	3576	34842
8,3	30,0	5,0	5,7	12,8	9,7	20,6	4,9	0,2	2,7	1,7	2,0	7,2	4,2	8,7

Uit Balans

Wordingsgeschiedenis en analyse van het bestand van wettelijk beschermde archeologische monumenten

P.A.M. Zoetbrood, C.A.M. van Rooijen, R.C.G.M. Lauwerier, G. van Haaff en E. van As

rijksdienst voor
archeologie,
cultuurlandschap
en monumenten

Uit Balans

**Wordingsgeschiedenis en analyse van het bestand
van wettelijk beschermde archeologische monumenten**

*P.A.M. Zoetbrood, C.A.M. van Rooijen, R.C.G.M. Lauwerier,
G. van Haaff en E. van As*

Programma Voorraad Archeologie

Amersfoort 2006

Colofon

Uit Balans

Wordingsgeschiedenis en analyse van het bestand
van wettelijk beschermde archeologische monumenten

Auteurs: P.A.M. Zoetbrood, C.A.M. van Rooijen,
R.C.G.M. Lauwerier, G. van Haaff en E. van As
Grafische vormgeving en fotografie hoofdstuk 3 en 4: E. van As
Druk: Roto Smeets Grafiservices Eindhoven

ISBN 90-5799-098-9

© RACM Amersfoort 2006

Rijksdienst voor Archeologie,
Cultuurlandschap en Monumenten
Postbus 1600, 3800 BP Amersfoort
info@racm.nl, www.racm.nl

rijksdienst voor
archeologie,
cultuurlandschap
en monumenten

Inhoud

Voorwoord	7	4	Kwantitatieve analyse van de wettelijk beschermde monumenten	69
Samenvatting	9		<i>P.A.M. Zoetbrood, C.A.M. van Rooijen en R.C.G.M. Lauwerier</i>	
Summary	11	4.1	Inleiding	69
1 Inleiding	13	4.2	Methode	69
1.1 Doel en vraagstelling	13	4.3	Kwantitatief landelijk beeld	71
1.2 De begrippen monument, object, complex, etc.	14	4.3.1	Typen complexen per periode	72
		4.3.2	Complexen per periode en archeoregio	74
		4.3.3	Typen complexen per archeoregio	75
		4.4	Kwantitatief beeld per archeoregio	75
		4.5	Zichtbare versus niet zichtbare wettelijk beschermde complexen	107
2 Veertig jaar wettelijke bescherming van archeologische monumenten	17	4.6	Conclusies	107
<i>G. van Haaff</i>				
2.1 Inleiding	17	Literatuur		109
2.2 Vóór de Monumentenwet van 1961	17			
2.3 De eerste wettelijke beschermingen	18			
2.4 De Monumentenwet 1988	22			
2.5 Het verdrag van Malta en de archeologische monumentenzorg	23			
2.6 Conclusies	25			
3 Kwantitatieve analyse van de gewaardeerde archeologische complexen	27			
<i>P.A.M. Zoetbrood, C.A.M. van Rooijen en R.C.G.M. Lauwerier</i>				
3.1 Inleiding	27			
3.2 Methode	27			
3.2.1 CMA als bron voor kwantitatieve gegevens	27			
3.2.2 Archeoregio als analyse-eenheid	29			
3.3 Kwantitatief landelijk beeld	30			
3.3.1 Typen complexen per periode	30			
3.3.2 Complexen per periode en archeoregio	34			
3.3.3 Typen complexen per archeoregio	35			
3.4 Kwantitatief beeld per archeoregio	35			
3.5 Conclusies	67			

Voorwoord

Voor u ligt een beschouwing over de wettelijk beschermde archeologische monumenten in Nederland. Er waren twee redenen om deze groep monumenten onder de loep te nemen. De eerste is een archeologisch inhoudelijke. Om de geschiedenis van het Nederlandse grondgebied en zijn bewoners te kunnen beschrijven en beleven moeten we beschikken over een voor dat verleden representatief bestand aan monumenten. In de Archeologiebalans 2002 werd echter voor zowel de beschermde als de niet beschermde monumenten geconstateerd dat dit bestand onevenwichtig is. Door een mede op representativiteit gerichte systematiek van inventariseren, waarderen en selecteren van terreinen kan een betere balans worden gerealiseerd.

De tweede reden was de beleidsbrief van 3 november 2003 van Staatssecretaris Van der Laan: Meer dan de Som, Beleidsbrief Cultuur 2004-2007. In deze brief werd onder andere extra aandacht gevraagd voor selectie, herselectie en beheer van wettelijk beschermde monumenten. Onder regie van de Directie Cultureel Erfgoed van het ministerie van OCW is een project gestart om dit nieuwe selectiebeleid vorm te geven.

Beide redenen vragen om een beter inzicht in de samenstelling van het bestand wettelijk beschermde monumenten tegen de achtergrond van de bestaande kennis en de lacunes daarin, en in relatie tot de bekende en potentiële voorraad archeologie. In het kader van het RACM thema-programma 'Voorraad Archeologie', wordt in het project 'Voorraad *in* en *ex situ*' gewerkt aan het inzichtelijk maken van die voorraad archeologie en aan het ontwikkelen van instrumenten die gebruikt kunnen worden bij het waarderen (inhoudelijk) en selecteren (beleidsmatig) van archeologische terreinen.

De voorliggende studie geeft inzicht in dat deel van de voorraad archeologie dat gevormd wordt door onze wettelijk beschermde monumenten en de andere terreinen die op de Archeologische Monumenten Kaart staan. Door deze combinatie kan de informatie ook van belang zijn voor waardering en selectie op gemeentelijk en provinciaal nivo. De studie bestaat uit drie delen.

Het eerste deel (hoofdstuk 2) geeft een beschrijving van de geschiedenis van het beschermen van monumenten, of wel hoe het huidige bestand is ontstaan en welke gedachten daaraan ten grondslag lagen.

Het tweede deel (hoofdstuk 3) focust op de archeologische inhoud van de bekende voorraad archeologie. Uit welke elementen – grafheuvels, kasteel-

terreinen etc. – is die voorraad opgebouwd? De analyse is uitgevoerd op alle bekende archeologische complexen die voorkomen op de Archeologische Monumenten Kaart.

In het laatste deel (hoofdstuk 4) staan de wettelijk beschermde monumenten centraal. De analyse is gericht op de vragen: Hoe ziet dit bestand er uit? Hoe verhouden de verschillende typen monumenten zich onderling en hoe verhouden deze zich tot de niet wettelijk beschermde monumenten? In wezen willen we hier de vraag beantwoorden hoe representatief de wettelijk beschermde monumenten zijn ten opzichte van het totale monumentenbestand als input voor een selectiebeleid dat gericht is op een bestand dat meer dan nu representatief is voor de geschiedenis van het Nederlandse grondgebied en zijn bewoners.

In de hoofdstukken 3 en 4 is bij iedere archeoregio een foto opgenomen van een al dan niet wettelijk beschermd monument uit die regio. Bij het maken van de foto's is er niet naar gestreefd het monument zo mooi en ongeschonden mogelijk in beeld te brengen. Bert van As (de fotograaf) had als doel het monument weer te geven zoals de passant het aantreft. De foto's samen geven een beeld van de inhoudelijke variatie qua periode en type monumenten in Nederland.

Wij danken onze collega's J.H. van Dalen voor zijn hulp bij het toegankelijk maken van de gegevens, J.H.C. Deeben en B.J. Groenewoudt voor stimulerende discussies en J.G.A. Bazelmans voor zijn commentaar.

Samenvatting

Het huidige bestand van wettelijk beschermde monumenten is naar de huidige inzichten, waarbij gestreefd wordt naar een bestand dat representatief is voor de geschiedenis van het Nederlandse grondgebied en zijn bewoners, onevenwichtig van opbouw. In het voorliggende rapport is de wordingsgeschiedenis ervan in beeld gebracht en wordt een kwantitatieve analyse van het bestand gegeven. Als werkeenheden is daarbij niet de ruimtelijke eenheid, het 'monument', genomen maar de archeologisch inhoudelijke eenheid, het 'complex', de in periode begrensde en qua type omschreven eenheid zoals een terp, een grafheuvel of een nederzetting.

Wordt gekeken hoe het bestand wettelijk beschermde complexen vorm heeft gekregen, dan blijkt dat de beschermingen geen gevolg zijn geweest van willekeur, maar altijd in beleid gefundeerd zijn geweest. De visie op de noodzaak en het doel van beschermen en de daarmee samenhangende aanpak veranderde echter van tijd tot tijd. Deze wisselende visies en het gegeven dat door gebrek aan tijd en middelen de verschillende beleidsdoelstellingen nooit gehaald werden, zijn mede de oorzaak voor de onevenwichtigheid. Andere factoren die invloed hebben gehad op de samenstelling van het bestand zijn de in de loop der tijd beschikbaar gekomen prospectiemethoden zoals *Landesaufnahme* en systematisch boren en zaken van geografische en geologische aard. De meest bepalende factor is echter de zichtbaarheid van archeologische monumenten.

In hoofdstuk 3 is een beeld geschetst van wat in Nederland aan bekende, al dan niet wettelijk beschermde, archeologische complexen aanwezig is: de totale bekende voorraad. Dit om als basis te dienen waar de wettelijk beschermde monumenten tegen kunnen worden afgezet. Er is gekeken naar Nederland als geheel, maar ook per archeoregio. De omvang van deze voorraad varieert sterk van gebied tot gebied, van 13 complexen per 100 km² in het Friese veengebied en het Flevolands kleigebied tot 115 complexen per 100 km² in het Fries-Groningse kleigebied. Weinig verrassend en duidelijk herkenbaar is dat het fysisch-geografisch milieu sterk bepalend is voor een deel van de aanwezige archeologische complextypen. Zo domineren de terpen en huisterpen de archeoregio's in het lage, holocene deel van Nederland en de grafheuvels in het hoge, pleistocene deel. Complextypen die slechts in kleine aantallen in het bestand voorkomen zijn bijvoorbeeld cultusplaatsen en de typen die grondstoffwinning en industrie of nijverheid betreffen. Het aantal goed gedateerde nederzettingen per tijdseenheid varieert van

0 per eeuw in het Paleolithicum tot 525 in de Late Middeleeuwen. Gezien de verwachte geleidelijke toename in de tijd is het relatief kleine aantal nederzettingen uit de Bronstijd en vooral de Vroege Middeleeuwen opmerkelijk.

De diversiteit in de bekende voorraad archeologie komt het best tot uiting in de in hoofdstuk 3 gepresenteerde kwantitatieve overzichten per archeoregio. Daar worden ook per archeoregio de meest opvallende aspecten benoemd.

In hoofdstuk 4 is het bestand van 3034 wettelijk beschermde complexen, die binnen de 1754 wettelijk beschermde monumenten-terreinen liggen, vergeleken met de bekende archeologische complexen. Vraag daarbij was in hoeverre het bestand wettelijk beschermde complexen representatief is voor de totale bekende voorraad archeologie.

Van alle bekende complexen is het merendeel (79%) niet wettelijk beschermd. Deze complexen genieten hooguit een planologische bescherming.

Het element zichtbaarheid blijkt een dominante rol te spelen bij de wettelijke bescherming. Daardoor is van de niet-zichtbare complexen slechts 10 procent wettelijk beschermd tegen 30 procent van de zichtbare. Dit verschil wordt grotendeels verklaard door de doorslaggevende rol die de factoren schoonheid en cultuurhistorische waarde gespeeld hebben bij de selectie voor bescherming.

De mate van bescherming van de verschillende complextypen varieert sterk. Van de grafheuvels blijkt 66 procent beschermd te zijn (46% van het totale bestand beschermde complexen) terwijl geen enkele cultusplaats als archeologisch monument wettelijke bescherming geniet. Andere complextypen waarvan er weinig beschermd zijn betreffen grondstoffwinning, landbouw, Celtic field, scheepvaart, infrastructuur, huisterp, stad/dorp, nederzetting onbepaald en landweer/schans.

Ook tussen de perioden verschilt de mate van bescherming. Van de bekende voorraad complexen uit het Mesolithicum, de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd zijn er relatief weinig (minder dan 15%) wettelijk beschermd.

Tussen de archeoregio's zijn grote verschillen in mate van bescherming. Dit varieert van 1,5 procent van de bekende voorraad archeologische complexen

in het Friese veengebied (0,2 complexen per 100 km²) tot 54 procent in het Utrechts-Gelderse zandgebied (30 complexen per 100 km²).

Ook binnen de archeoregio's zijn de verschillen heel groot. Dit geldt voor de mate van bescherming per complextype en per periode.

Al deze factoren bijeen maken dat het bestand wettelijk beschermde complexen fors uit balans is; het is verre van representatief voor de totale bekende voorraad archeologie.

Als we de bekende voorraad archeologie beschouwen als bron om de geschiedenis van het Nederlandse grondgebied en zijn bewoners in zijn diversiteit te kunnen beschrijven en verbeelden, moeten we ons vooral richten op een evenwichtig bestand aan complexen per (archeo)regio. Bij deze regionale focus komt de grote diversiteit die de bewoningsgeschiedenis in de verschillende regio's kent, het best tot zijn recht, beter dan wanneer we ons zouden beperken tot Nederland als totaal. Als we de onbalans bij de wettelijk beschermde complexen willen aanpakken, kan dat daarom het best gedaan worden binnen de (archeo)regionale context. Welke archeoregio's daarbij eventueel prioriteit moeten genieten en welke globale accenten er gelegd moeten worden voor bepaalde perioden of complextypen kan afgeleid worden uit het geschetste landelijk beeld.

Summary

Out of balance

History and analysis of the list of legally protected archaeological monuments

The current list of legally protected monuments is unbalanced by today's standards, given the desire for it to represent the history of the territory of the Netherlands and its people. The present report traces the history and presents a quantitative analysis of the list, based not on spatial units – monuments – but on archaeological units – complexes. These are units of a defined period and type, such as *terps*, barrows or settlements.

If we look at how the list of legally protected complexes was formed, we find that statutory protection has never been merely a matter of happenstance. It has always been based on policy. However, views on the need for and purpose of protection, and the associated strategy, change from time to time. These changing views and a lack of time and resources have meant that the various policy objectives have never actually been achieved, contributing to the imbalance now seen in the list. Other contributing factors have been the development of prospection methods such as *Landesaufnahme* (countrywide surveys) and systematic borehole surveys, as well as geographical and geological issues. However, the most decisive factor has always been the visibility of archaeological monuments.

Chapter 3 looks at the known protected and unprotected archaeological complexes in both the Netherlands as a whole, and in individual archaeo-regions: the total known resource, in other words. This is used as a benchmark against which to compare the list of legally protected monuments in chapter 4.

The scale of the resource varies sharply from one area to another, from 13 complexes per 100 km² in the Frisian peatlands and the Flevoland clay area, to 115 complexes per 100 km² in the Friesland-Groningen clay area. It came as little surprise to find that the physical geographical environment is a clear determining factor in the presence of some archaeological complex types. For example, *terps* and dwelling mounds dominate in the archaeo-regions in the low-lying Holocene area of the Netherlands, while barrows predominate in the higher, Pleistocene areas. Complex types that occur in only small numbers include cult sites and sites associated with natural resource extraction and manufacturing.

The number of reliably dated settlements per time unit varies from 0 per century in the Palaeolithic to 525 in the Late Middle Ages. Given the expected

gradual increase in dated settlements over time, the relatively small number of settlements from the Bronze Age and, above all, the Early Middle Ages, is striking.

The diversity in the known archaeological resource is best reflected in the quantitative overviews for the individual archaeo-regions presented in Chapter 3. The most striking aspects of each region are also listed.

In Chapter 4, the list of 3034 legally protected complexes situated at the 1754 legally protected monument sites is compared with the known stock of archaeological complexes. The focus was on establishing the extent to which the list of legally protected complexes is representative of the total known archaeological resource. The majority of known complexes (79%) are not legally protected, enjoying only planning protection at best.

The visibility factor was found to play a dominant role in the awarding of protected status. As a result, only 10% of non-visible complexes are legally protected, as against 30% of visible complexes. This difference is explained largely by the decisive role that aesthetic quality and cultural-historical value play in the selection process.

The degree of protection enjoyed by the various complex types also varies sharply. Sixty-six per cent of barrows were found to be protected (accounting for 46% of all protected complexes), whereas not a single cult site enjoys statutory protection as an archaeological monument. Other complexes that rarely have protected status include those associated with natural resource extraction, agriculture, Celtic fields, shipping, infrastructure, dwelling mounds, towns/villages, undefined settlements and *landweren* ('land defences')/sconces.

The degree of protection also varies from one period to another. Relatively few (less than 15%) of the known resource of complexes from the Mesolithic, the Late Middle Ages and the Post Medieval Period enjoy statutory protection.

The same level of variation is seen between archaeo-regions, too, with protection rates ranging from 1.5% of the known resource of archaeological complexes in the Frisian peatlands (0.2 complexes per 100 km²) to 54% in the sandy area of Utrecht and Gelderland provinces (30 complexes per 100 km²). There are also major differences within archaeo-regions, particularly in terms of complex type and period.

As a result of all these factors, the list of legally protected complexes shows a large degree of imbalance. It is far from representative of the total known archaeological resource.

If we regard the known archaeological resource as a source for the history of the territory of the Netherlands and its occupants in all their diversity, we must strive above all to achieve a balanced list of complexes in each region. Such a regional focus would reflect the great diversity in the occupation history of the different regions better than an approach that looked only at the country as a whole. In tackling the imbalance in the list of legally protected monuments, we can best proceed from the regional context. National policy could give guidance as to which archaeo-regions should be given priority and roughly which emphases should be placed on certain periods or complex types.

Terms used in the tables for complex types

grondstofwinning – natural resource extraction; *industrie/nijverheid* - industry; *landbouw* - agriculture; *Celtic field* – Celtic field; *scheepvaart* - shipping; *begraving overig* – burial, other; *grafheuvel* - barrow; *megalietgraf* – megalithic grave; *urnenveld* - urnfield; *infrastructuur* - infrastructure; *huisterp* – dwelling mound; *Romeinse villa* – Roman villa; *stad/dorp* – town/village; *terp/wierde* – terp/wierde (artificial mound); *versterkt huis* – fortified house; *nederzetting onbepaald* – settlement, indet.; *cultusplaats* – cult site; *kerk/klooster* – church/monastery; *kasteel* - castle; *motte/vliedberg* – motte/refuge mound; *landweer/schans* – landweer ('land defence')/sconce; *legerplaats* – military site; *onbepaald* – indet.

Abbreviations used in the tables for periods

Paleo – Palaeolithic; *Meso* – Mesolithic; *Neo* – Neolithic; *Brons* – Bronze Age; *IJz* – Iron Age; *Rom* – Roman period; *Vme* – Early Medieval period; *Lme* – Late Medieval period; *Nt* – Post Medieval period; *onbekend* - unknown.

1 Inleiding

1.1 Doel en vraagstelling

De voorraad archeologie waaruit we kunnen putten om de geschiedenis van het huidige Nederlandse grondgebied en zijn bewoners te beschrijven en te beleven is deels bekend, deels verwacht.¹ In deze studie beperken we ons tot de 'bekende' voorraad archeologie. Deze is weergegeven op de twaalf provinciale Archeologische Monumenten Kaarten (AMK's). Hierop staan de terreinen weergegeven waarvan de waarde voor de archeologie is vastgesteld of binnenkort beoordeeld zal worden. In 2002 ging het om 12.744 plekken in Nederland waarvan er 1.754 wettelijk beschermd waren.² In zo'n beschermd archeologisch monumententerrein kan een enkel object aanwezig zijn, zoals een grafheuvel of resten van een klooster. Het kan ook een terrein met meerdere objecten zijn, bijvoorbeeld een grafveld en een klooster.

Kijken we naar de samenstelling van het bestand al dan niet wettelijk beschermde monumenten dan zien we dat dit onevenwichtig is. Afbeelding 1.1 laat dit zien voor de wettelijk beschermde terreinen. Het zijn met name zichtbare archeologische fenomenen, en dan vooral grafheuvels en terpen, die een beschermde status hebben gekregen (afb. 1.2).

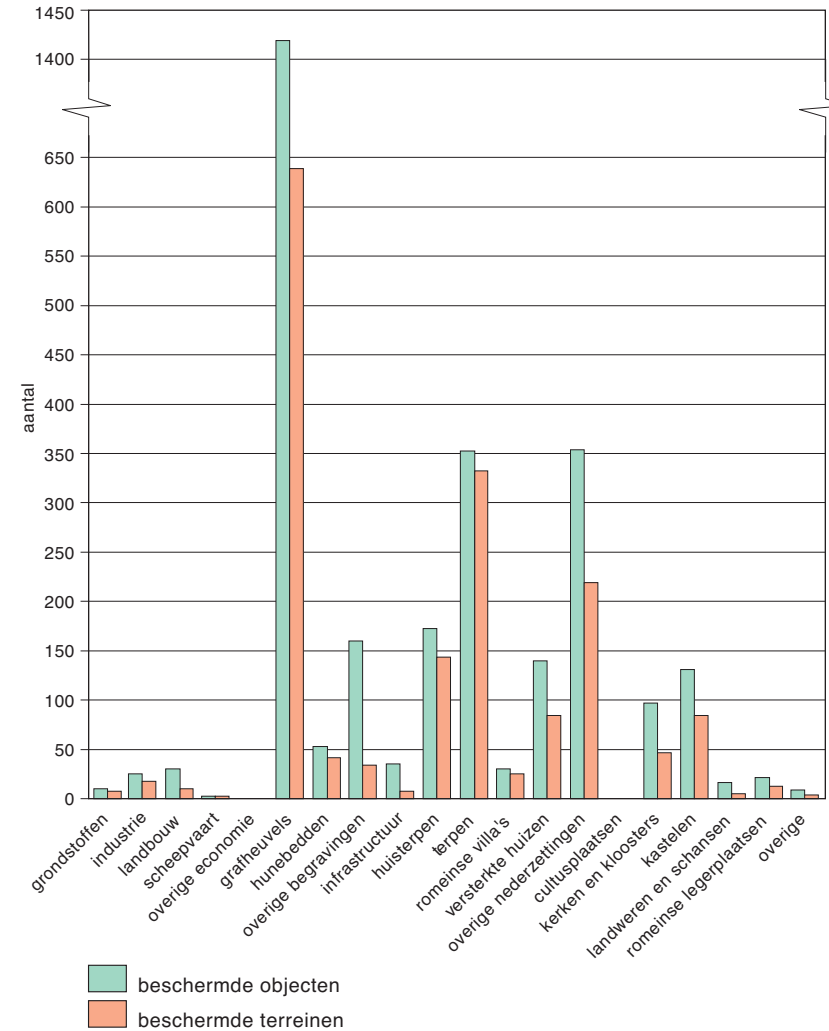
Als we uit het oogpunt van het scheppen van mogelijkheden voor geschiedschrijving en voor de beleving van die geschiedenis naar een voor dat doel meer representatief monumentenbestand willen, zal dat streven richtinggevend moeten zijn bij waardering en selectie van vindplaatsen. Voorwaarde hierbij is dat we gedetailleerd inzicht hebben in het huidige bestand. Het gecreëerde overzicht kan ook dienen als nulmeting om selectiebeleid te zijner tijd te kunnen evalueren.

Dit doel, inzicht in het bestand, is vertaald in de volgende onderzoeksvragen die in de hoofdstukken nader worden behandeld:

- Hoe komt het dat het bestand van wettelijk beschermde monumenten is zoals het is? Welk beleid lag hieraan ten grondslag en hoe is dat in het verleden geoperationaliseerd?
- Hoe ziet de totale bekende voorraad archeologie er uit? Met andere woorden, wat is het algemene beeld, zowel landelijke als regionaal, van de archeologische complexen dat moet dienen als archeologisch inhoudelijk kader om de samenstelling van de wettelijk beschermde monumenten tegen af te zetten?

¹ Voor terminologie rond het begrip 'voorraad archeologie' zie Deeben *et al.* 2005.

² Lauwerier & Lotte 2002, 24-30, 94-95; Zoetbrood 2003a; 2003b.

Afb. 1.1 Aantal beschermde terreinen en beschermde complexen (objecten) per type monument (bron: Archeologiebalans 2002).²

Afb. 1.2 Een zichtbaar en een niet zichtbaar monument: boven het zichtbare hunebed 'Zuidersch' in Borger-Odoorn en onder de niet zichtbare Romeinse villa 'Steinweg' te Voerendaal.

- Hoe ziet het bestand van wettelijk beschermde monumenten er uit op zowel landelijke als regionale schaal? Hoe verhouden de verschillende typen monumenten zich onderling en hoe ten opzichte van de andere, niet wettelijk beschermde monumenten? Welke rol speelt zichtbaarheid hier bij?
- In hoeverre is het bestand wettelijk beschermde monumenten representatief voor de totale voorraad archeologie?

1.2 De begrippen monument, object, complex, etc.

De in de dagelijkse praktijk gebruikte terminologie rond 'archeologische monumenten' is niet altijd even duidelijk. Slaat de term 'monument' op een wettelijk beschermd monument, zoals bij onze vakbroeders van het gebouwde erfgoed? Valt een 'monument' samen met een 'terrein' of één 'object' zoals een grafheuvel? Is een archeologisch 'object', bijvoorbeeld die grafheuvel, het zelfde als een 'complex'?

Om de terminologie helder te houden, worden de in dit rapport gebruikte begrippen hieronder nader toegelicht (afb. 1.3). De gehanteerde indeling in perioden en de gebruikte afkortingen voor de archeologische tijdvakken zijn weergegeven in afbeelding 1.4.

Monument

Terrein of combinatie van terreinen van archeologische waarde.

Dit kunnen zowel wettelijk als planologisch beschermde terreinen zijn.

Zo worden alle terreinen op de AMK (Archeologische Monumentenkaart; zie definitie) als 'monument' aangeduid, of ze nu van 'zeer hoge', 'hoge', of alleen sec van 'archeologische waarde' zijn.

Op één terrein kunnen meerdere archeologisch complexen/objecten (bv. grafheuvels) liggen. Omgekeerd kunnen meerdere terreinen samen één complex vormen (bv. een grafveld).

Wettelijk beschermd monument

Terrein of combinatie van terreinen van archeologische waarde met een wettelijke bescherming in overeenstemming met de monumentenwet 1988. Het gaat hier om een deel van de terreinen die op de AMK de waardering 'van zeer hoge archeologische waarde' hebben.

Op één terrein kunnen meerdere archeologisch complexen/objecten (bv. grafheuvels) liggen. Omgekeerd kunnen meerdere terreinen samen één complex vormen (bv. een nederzetting).

Complex/object

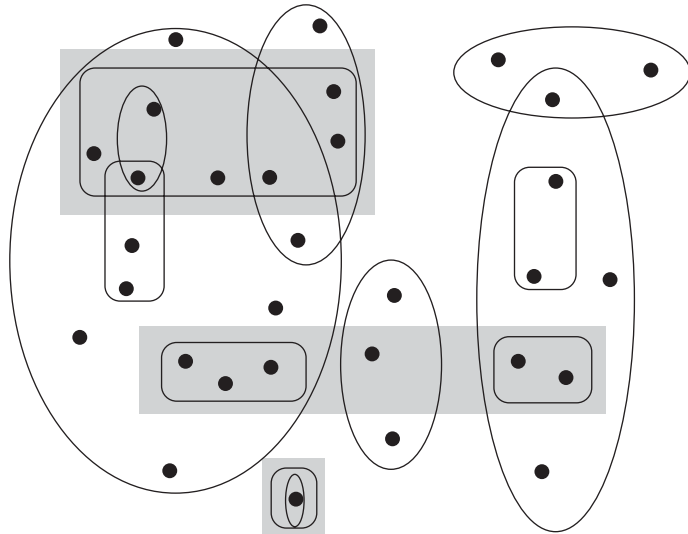
Een archeologisch inhoudelijke eenheid die in periode is begrensd en qua type is omschreven (bv. terp, grafheuvel, nederzetting). Een complex wordt ook aangeduid met de term object.

Planologisch beschermd monument

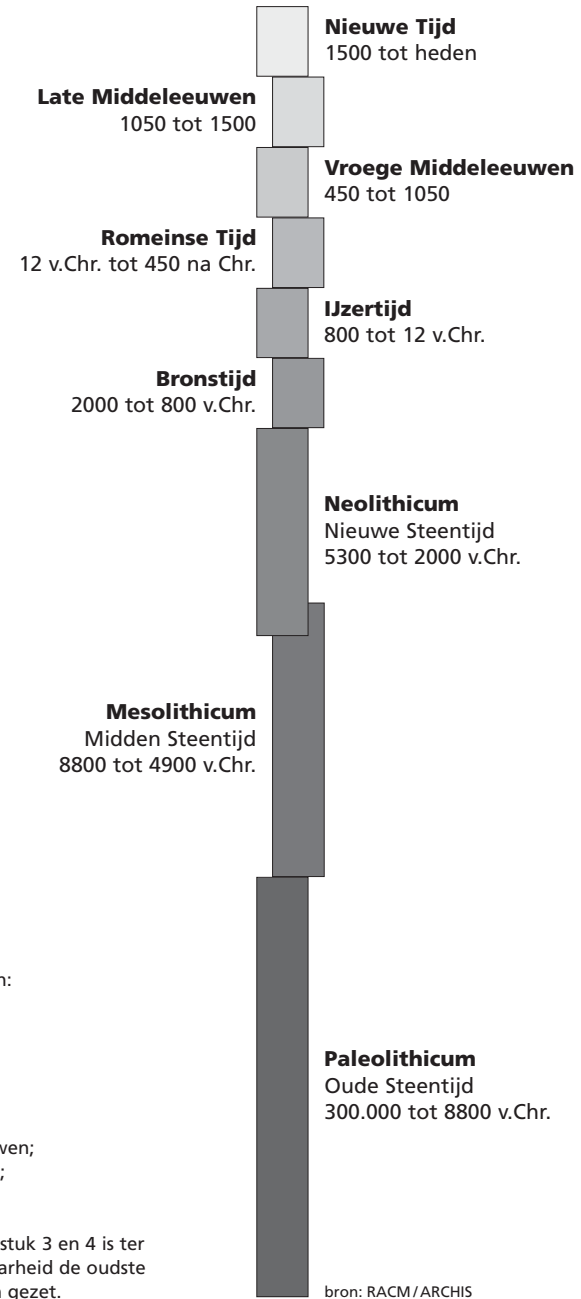
Monument dat door planologische maatregelen beschermd wordt.
Meestal een terrein op de AMK.

Archeologische Monumentenkaart (AMK)

Een kaart die per provincie alle bekende en gewaardeerde archeologische terreinen (monumenten) weergeeft door middel van een kleurcodering. Deze kleur verwijst naar de archeologische waardering van zo'n terrein.

Afb. 1.3 De samenhang tussen de vondsten (stippen), de waarnemingen waarbij de vondsten zijn gedaan (ovalen), de complexen die op basis daarvan benoemd zijn (afgeronde rechthoeken) en de monumenten die gemaakt zijn om de archeologische waarden te beschermen (grijze rechthoeken). De monumenten kunnen uit meerdere los van elkaar liggende terreinen bestaan (witte scheidinglijn). De monumenten kunnen zowel betrekking hebben op de wettelijk beschermde monumenten als op die van de Archeologische Monumenten Kaart.

Afb. 1.4 Tijdbalk.

Gehanteerde afkortingen:
paleo: Paleolithicum;
meso: Mesolithicum;
neo: Neolithicum;
brons: Bronstijd;
ijz: IJzertijd;
rom: Romeinse Tijd;
vme: Vroege Middeleeuwen;
lme: Late Middeleeuwen;
xme: Middeleeuwen;
nt: Nieuwe Tijd.

In de tabellen van hoofdstuk 3 en 4 is ter verhoging van de leesbaarheid de oudste periode steeds bovenaan gezet.

2 Veertig jaar wettelijke bescherming van archeologische monumenten

G. van Haaff

2.1 Inleiding

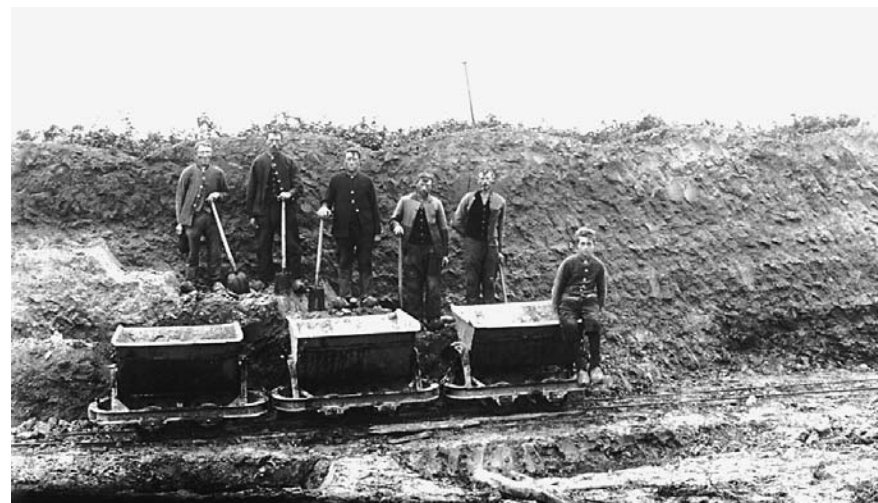
In de afgelopen 40 jaar is een bestand opgebouwd van wettelijk beschermde archeologische monumenten. De beleidskeuzes die daaraan ten grondslag lagen, hebben in hoge mate de aard van dit bestand bepaald. Om een beeld te krijgen van hoe het huidige bestand van archeologische monumenten tot stand is gekomen, wordt in dit hoofdstuk de geschiedenis van het monumentenbeleid en de uitvoering daarvan in kaart gebracht.

De beschermingsgeschiedenis van de afgelopen veertig jaar valt in vier delen uiteen: de periode vóór de Monumentenwet van 1961, de tijd dat de Monumentenwet 1961 van kracht was, de periode die begint met de Monumentenwet van 1988, en het tijdvak waarin het Verdrag van Malta begint door te werken. Voor de verschillende perioden wordt een antwoord gezocht op de volgende vragen:

- Welke gedachten en ontwikkelingen lagen ten grondslag aan de waardering, selectie en bescherming van monumenten en hoe werd dat vertaald in beleid?
- Welke criteria en parameters werden gebruikt voor waardering en selectie en hoe werd de uitvoering van het beleid verder geoperationaliseerd?
- Wat waren de consequenties van het uitgevoerde beleid voor de samenstelling en de ruimtelijke verspreiding van de wettelijk beschermde monumenten?

2.2 Vóór de Monumentenwet van 1961

De eerste formele schreden op het gebied van archeologische monumentenzorg werden in de loop van de jaren veertig van de vorige eeuw gezet. Op 24 mei 1940 werd de Rijks Commissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (RCOB) en het daarbij horende Rijks Bureau (RBOB) ingesteld. Doel was met name om het archeologisch onderzoek in Nederland te stroomlijnen. Diezelfde dag werd een 'pre'-monumentenwet ondertekend waarbij, om de onderzoeksactiviteiten te kunnen overzien, het doen van opgraven werd gekoppeld aan een toestemming vooraf.¹ Deze activiteiten hadden echter allemaal betrekking op opgraven oftewel behoud *ex situ*. De zorg voor archeologische monumenten *in situ* moest nog een aanvang nemen. Een eerste stap in die richting vond plaats in het noorden van het land. Door het exploiteren van de vruchtbare aarde uit de terpen van Groningen

Afb. 2.1 Commerciële terpaafgraving in Friesland in de eerste helft van de twintigste eeuw (bron: Provincie Friesland).

en Friesland, werd daar sinds het midden van de 19de eeuw een forse aanslag gepleegd op het bodemarchief.² Vele terpen vielen ten offer aan deze economische activiteit (afb. 2.1). Op 2 augustus 1943 vaardigde de Secretaris Generaal van het toenmalige departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming daarom een bepaling uit om deze ontgravingen aan banden te leggen.³ Voortaan diende door tussenkomst van de burgemeester van de betreffende gemeente – die hier zoveel mogelijk bekendheid aan moest geven - de handel in terpaarde en de aankoop van terpen tijdig bij de Rijksdienst voor het Nationale Plan gemeld te worden. Ook de Commissarissen van de Koningin van de provincies Groningen en Friesland werden van deze regeling op de hoogte gesteld. Binnen de contouren van het zogeheten Terpenplan stelde de Rijksdienst vast welke terpen en wierden 'ongeschonden behouden moesten blijven'.⁴

¹ Van Es 1972. In dit artikel gaat Van Es uitgebreid in op de voorgeschiedenis en het ontstaan van de ROB.

² Arjaans 1990.

³ Halbertsma 1963.

⁴ Halbertsma 1944; Halbertsma 1963.

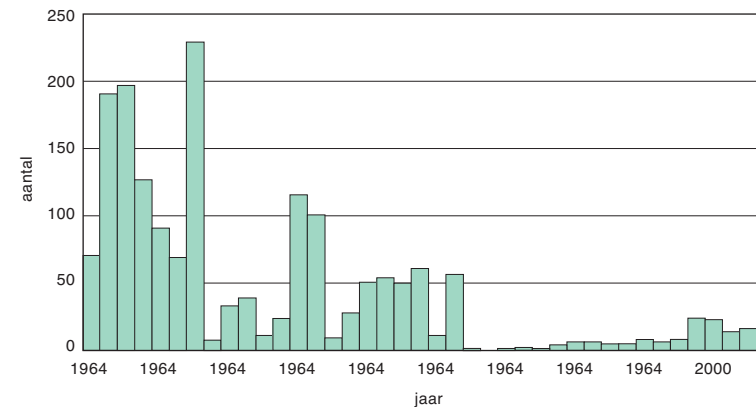
Doel was om de terpen als landschapselementen te behouden. Om te beschikken over de nodige administratieve gegevens werd besloten tot een inventarisatie van de terpen. Met deze gegevens kon de dienst bezwaar maken tegen aankoop van terpen en de uitvoering van terpafgravingen. Een door H.H. Halbertsma uitgevoerde maar niet gepubliceerde inventarisatie diende als uitgangspunt voor de 'bescherming' van vele terpen. In 1947 werd de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek opgericht. Naast het uitvoeren van onderzoek kreeg de dienst als opdracht mee om te werken aan een lijst van archeologische monumenten en zorg te dragen voor bescherming en onderhoud daarvan. Aan dit tweede deel van de opdracht is tot aan de Monumentenwet van 1961 weinig zorg besteed. Van Es wijdt dit aan drie oorzaken. Allereerst had volgens hem niemand een goed beeld hoe dit aangepakt moest worden en wat de consequenties waren, ten tweede was de ROB gefocust op het doen van opgravingen en als derde was volgens hem in die periode te weinig samenwerking tussen de archeologische partijen om de benodigde documentatie op orde te krijgen.⁵

2.3 De eerste wettelijke beschermingen

Na jarenlange voorbereiding trad in 1961 de Monumentenwet in werking. De afdeling Registratie en Documentatie van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werd belast met wettelijke bescherming. Na de aanstelling van R.H.J. Klok in 1964 als speciaal daarmee belaste functionaris, werd in 1965 de mogelijkheid om terreinen wettelijk te beschermen voor het eerst benut.⁶

De rijksbescherming van archeologische complexen werd vanaf 1965 voortvarend aangepakt. Vooral de zes provinciaal archeologen (vanaf 1965 voor Noord-Brabant, Zeeland, Gelderland en de drie noordelijke provincies) speelden een belangrijke rol bij het vervaardigen van gemeentelijke monumentenlijsten. Door samenwerking met het Biologisch Archeologisch Instituut (BAI) in Groningen waar de Provinciaal Archeologen van Groningen, Friesland en Drenthe werkten, kwamen de eerste ontwerp-monumentenlijsten in Noord-Nederland tot stand.

Om de ontwerp-monumentenlijsten op te kunnen stellen werden binnen de ROB voor de verschillende categorieën monumenten in 1966 criteria geformuleerd waaraan monumenten moesten voldoen. Helaas zijn deze criteria niet meer in de stukken terug te vinden. De nadruk lag in ieder geval op zichtbaarheid en gaafheid. De archeologische waarden in de diverse gemeenten werden door de provinciaal archeologen geïnventariseerd waarna op basis van *expert judgement* de ontwerplijsten voor wettelijke bescherming

Afb. 2.2 Overzicht van het aantal wettelijke beschermingen van archeologische monumenten per jaar.

werden samengesteld.⁷ In het veld werden parameters als de staat van het monument, de omvang en de kadastrale begrenzing vastgesteld. Ook de administratieve consequenties zoals mogelijke vergunningaanvragen, beroep en bezwaar en de (on)mogelijkheden tot handhaving werden op basis van reeds opgedane ervaringen meegewogen.

Nadat door de Rijksdienst samen met de provinciaal archeoloog een of meerdere ontwerp-monumentenlijsten waren opgesteld en deze per object waren voorzien van een redengevende omschrijving, werden ze voorgelegd aan de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (RCOB). Na positief advies van deze commissie en goedkeuring door de minister werd de betreffende lijst, die dus meerdere – soms tientallen – monumenten kon bevatten, verder geleid om ingeschreven te worden in het monumentenregister en de kadastrale registers. Deze relatief eenvoudige procedure zorgde voor een snelle opbouw van het monumentenbestand in de eerste jaren (afb. 2.2).

⁵ Van Es 1972.

⁶ Klok 1972b. Bij de gebouwde monumentenzorg, waar een veel langere traditie van inzet voor het behoud bestaat, werd direct vanaf 1961 gebruik gemaakt van de wettelijke mogelijkheden. Feitelijk werd dit al sinds de noodwet van Winkelman in mei 1940 gedaan, alleen betrof het toen nog een 'Voorloopige lijst', Brinkman 1997.

⁷ Klok 1997.

In deze periode bestond nog geen mogelijkheid om percelen te registreren die gedeeltelijk kadastraal 'belast' zijn met bescherming. Daarom werden alle percelen volledig beschermd, ook al behoorde slechts een klein deel ervan tot het werkelijke archeologische monument. Dit gaf feitelijk een onnodige belasting voor de eigenaren en gebruikers en was tevens een bron voor – archeologisch gezien – onnodige vergunningaanvragen.

Al in 1967 kwamen de eerste organisatorische consequenties van de grootscheepse aanpak van de aanwijzingen aan het licht. Na samenstelling van de gemeentelijke lijsten moesten de eerste, door de Minister vastgestelde lijsten, kadastraal geregistreerd worden. Vanaf dat moment moesten ook alle kadastrale mutaties worden bijgehouden en geregistreerd. Een bezigheid die, mede door de vele percelen die monumenten als terpen en dergelijke konden beslaan, veel tijd en uiterste zorgvuldigheid vereiste. Elk notarieel transport van een wettelijk beschermd perceel en elke mutatie moest in de kadastrale registers worden gewijzigd en aangetekend. Daarnaast vonden in grote gebieden kadastrale en later ook gemeentelijke herindelingen plaats die ervoor zorgden dat beschermde terreingedeelten soms geheel opnieuw vastgesteld en begrensd moesten worden. Ook de verwerking van vergunningaanvragen vergde administratieve capaciteit.

Gevolg van dit alles was dat de nieuw aangeboden lijsten vertraagd door de Rijkscommissie werden behandeld. De wel door de Rijkscommissie goedgekeurde lijsten konden door capaciteitsgebrek voorlopig niet voor registratie in behandeling worden genomen. Het aanvankelijk hoge tempo van wettelijke bescherming liep door deze gang van zaken na 1970 aanzienlijk terug.⁸

Intussen had de rijksdienst ook een adviserende taak gekregen om beheerplannen van Staasbosbeheer voor (groepen) rijksmonumenten te toetsen en/of van advies te voorzien. Een taak die opnieuw ten koste van de beschikbare capaciteit ging. Zelfs de wettelijk verplichte taken konden, zoals uit de jaarverslagen van de ROB blijkt, met de beschikbare capaciteit niet of nauwelijks meer uitgevoerd worden. In 1970 schrijft R.H.J. Klok in het ROB-jaarverlag: 'Zonder afhandeling ex art. 10 zijn de betreffende terreinen niet als monument aangeduid en dus voor derden niet als zodanig herkenbaar. Ook de veranderingen als gevolg van splitsing van percelen en eigendom (kadastrale mutaties) zijn door de toename van beschermde terreinen al bijna niet meer bij te houden.'⁹ Gezien deze problematiek werd gepoogd om een evenwicht te vinden door de ingeslagen ambitieuze weg aan te passen aan de beschikbare capaciteit.

Eind jaren zestig hadden de gemeentelijke inventarisaties zich ontwikkeld naar provinciale overzichten. Na afronding van de provincie Utrecht, die het eerst gereed was, werd in 1970 het 'monumentenbeeld' van Zeeland afgerond. Voor de monumenten in de provincie Utrecht werd ook een

Afb. 2.3 De afdeling Monumentendocumentatie van de ROB, begin jaren zeventig.

volgende stap gezet. Daarbij werd per afzonderlijke monument geprobeerd om meer kennis te vergaren. Op basis van deze kennis konden dan betere afwegingen worden gemaakt in het proces van waarderen en selecteren, maar tevens was hierdoor basisinformatie voorhanden om vergunningaanvragen beter te kunnen beoordelen.

In het voorwoord van het jaarverslag 1971 schrijft directeur Van Es, '... het documentatiewerk ontving dit jaar een nieuwe impuls door het onderzoek naar de mogelijkheid tot inschakeling van een computer. Dit onderzoek werd in samenwerking met IBM en het Rijkscomputercentrum verricht.'¹⁰ Dat automatisering een steeds belangrijker rol zou gaan spelen bij alle administratieve verwerkingen werd met het verloop der jaren duidelijker. Aanvankelijk werd gewerkt met een typemachine, carbonnetjes om doorslagen te krijgen en dienden fouten met gummetjes en typ-ex te worden gecorrigeerd (afb. 2.3). In de periode 1972 - 1974 deed de computer zijn intrede bij de Rijksdienst.

⁸ Bij de gebouwde monumentenzorg waar deze problematiek zich ook voordeed bleef men, vooral door een andere prioritering, wel in hoog tempo voortgaan met het beschermen. Brinkman 1997.

⁹ ROB-Jaarverslag 1970.

¹⁰ ROB-Jaarverslag 1971.

De Rijkscommissie leverde in 1972 een realistische, maar daardoor meer symbolische, bijdrage door vijf gemeentelijsten met in totaal slechts elf monumenten te behandelen. In het jaarverslag over dat jaar wordt aangegeven dat de 'productie' van nieuwe lijsten een sterke achteruitgang vertoont. Van Es: 'Dit is een zorgwekkende ontwikkeling, want het komt erop neer dat in grote delen van het land de archeologische monumenten nog niet de bescherming genieten die de Monumentenwet zou kunnen bieden.' Daarnaast wordt een 'accentverschuiving' naar bescherming via bestemmingsplannen geconstateerd.¹¹

Belangrijkste reden voor de stagnatie van de beschermingen waren de, al eerder beschreven, grote hoeveelheden administratief werk. Niettemin wordt in 1972 het voornemen uitgesproken om de negatieve tendens ten aanzien van rijksbescherming te keren en het aantal monumentenlijsten weer op te voeren. Dit leverde enig resultaat op. In 1975 worden weer lijsten van behoorlijke omvang geproduceerd. De wettelijke aanwijzing van deze monumenten vindt in 1976 plaats.

In de zeventiger jaren begint zich een duidelijke relatie af te tekenen tussen natuur- en cultuurbescherming. In 1972 ontstaat de zogenaamde Bolwerk-groep. Deze werkgroep van de Natuurbeschermingsraad had ten doel om cultuurhistorische, landschappelijke en natuurwetenschappelijke waarden bij elkaar te brengen en te streven naar het behoud ervan. Hiertoe diende een kaart te worden samengesteld waarop gebieden zouden worden aangegeven die gevrijwaard moesten blijven van aantastingen van de genoemde waarden. De werkgroep stelde vast dat er een groot gebrek was aan gegevens uit de cultuurhistorische sector dan wel de ontsluiting daarvan. De Rijkscommissie behandelde in 1975 de door het departement van CRM opgestelde 'Ontwerp en toelichting van wet houdende regelen tot wijziging van de Monumentenwet'. In dit kader werd uitgebreid aandacht besteed aan de objectgerichte benadering van cultuurhistorische waarden en werd door de Rijkscommissie beargumenteerd dat er veel meer vanuit het cultuurlandschap, in casu de historische geografie gedacht moest worden. Enerzijds dienden afzonderlijke objecten te worden geselecteerd, maar anderzijds moest ook de ruimtelijke samenhang tussen deze structuren worden belicht. Gesteld werd dat de belangen van archeologen, kunst- en bouwhistorici en historisch geografen ineengeschoven dienden te worden en integraal ter weging in plannen te worden aangeboden. In deze jaren wordt er dus al heel nadrukkelijk gepleit voor een integrale, landschappelijke benadering van de cultuurhistorie. Ook werd opgemerkt, dat indien er bij de komende wetswijziging geen aandacht zou worden besteed aan dit aandachtspunt, het opnieuw jaren in de kast zou blijven liggen. Vanuit deze integrale visie werden enkele grote monumentterreinen – stermonumenten genaamd – geselecteerd (qua oppervlakte variërend van 5-70 ha) waarbij bekeken werd wat de kansen en moeilijkheden waren om deze oppervlakten wettelijk te

Afb. 2.4 Veldverkenning in het begin van de jaren tachtig bij 't Goy waarbij gegevens over aard, datering en omvang van een monument worden verzameld.

beschermen en zo te behouden voor toekomstig wetenschappelijk onderzoek. De conclusie was dat er uiterst zorgvuldig te werk gegaan moest worden bij het beschermen van grote oppervlakten en dat er tussen de 'kwantiteit en de kwaliteit van een monument een gezond evenwicht' diende te bestaan. In deze afweging speelde het ontbreken van financiële middelen om een goed beheer te waarborgen een belangrijke rol. Uiteindelijk werd, naar de toenmalige inzichten, geconcludeerd dat de monumentenwet voor dit type beschermingen niet geschikt is.¹²

In 1979 wordt door de directeur van de ROB voor het eerst duidelijk de term 'bewaren *in situ*', gebezigd. De vraag die Van Es zich daarbij stelt: '... doen we daar wel genoeg aan? Twintig jaar na aanvang van de MW hebben nog niet alle gemeenten een monumentenlijst. Antwoord is dus nee!'.¹³

Het systematisch waarderen en beoordelen van terreinen begon in de loop der jaren een steeds belangrijker rol te spelen. Voor de terpen en de wierden werd rond 1980 een (interne) beleidsnota 'De wierden van het

¹¹ ROB-Jaarverslag 1972.

¹² Willems 1997.

¹³ ROB-Jaarverslag 1979.

Groninger landschap' geschreven, aan de hand waarvan een gemotiveerde beoordeling mogelijk wordt.¹⁴ Van elk monument werd een aantal primaire gegevens verzameld zoals een kadastrale tekening, hoogtegegevens, foto's, beschrijving van het type monument, de staat waarin het monument verkeert, structurelementen en mogelijkheden voor toekomstig onderzoek (afb. 2.4). Het betreft feitelijk een eerste poging om een gestandaardiseerde nulsituatie en beoordeling van de monumenten te verkrijgen. Gepoogd werd om de noodzakelijke maar vaak ontbrekende gegevens in eigen beheer te verzamelen.

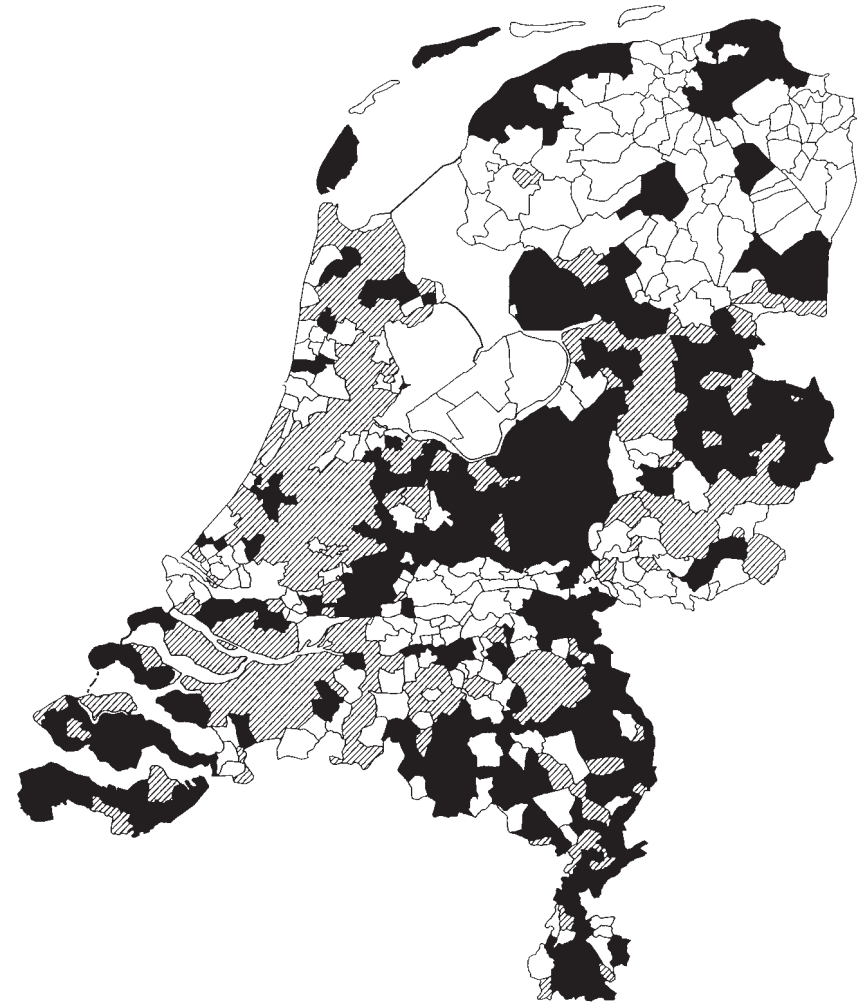
De taak van de provinciaal archeoloog, die bij de aanwijzing van de gemeentelijke monumentlijsten steeds een belangrijke rol vervulde, werd gedeeltelijk door de afdeling Beschrijving en Monumentenzorg overgenomen.

Begin jaren tachtig werd het Monumenten Registratie Systeem (MRS) ontwikkeld. Dit systeem was hoofdzakelijk afgestemd op de registratie van gebouwde monumenten, maar ook de archeologische monumenten moesten worden ingeschreven. Voor de archeologische monumenten bleek het systeem echter minder bruikbaar. Er konden geen gedetailleerde gegevens van de archeologische terreinen worden opgevraagd en er was geen kaartbeeld beschikbaar; er werd slechts verwezen naar percelen. Ook bestond er hier geen mogelijkheid om de omvang van gedeeltelijk beschermde percelen weer te geven, zodat altijd volledige kadastrale percelen met de bescherming werden belast. Curieus genoeg was het sinds 1968 juridisch mogelijk om een gedeeltelijke bescherming van kadastrale percelen toe te passen; de praktijk kon daar echter niet bij aansluiten. Het invoeren van de gegevens in het MRS vergde de nodige capaciteit, maar aan het eind van 1985 was dit voltooid.

De frictie tussen hoeveelheid werk en beschikbare capaciteit leidde tot enkele aanpassingen van de uitvoering van het beleid. Deze worden in het jaarverslag 1986 op een rijtje gezet. De bescherming 'oude stijl', waarbij lijsten per gemeenten ineens worden beschermd, wordt met uitzondering van enkele al in procedure zijnde lijsten stopgezet. De monumenten 'nieuwe stijl' komen vooral uit lopende inventarisatieprojecten en er moet met terreineigenaren overeenstemming zijn over zowel het behoud als het beheer van de terreinen. Er moet ook onderzocht worden wat de mogelijkheden zijn om de instandhouding van wettelijk beschermde monumenten door derden veilig te laten stellen.

Door deze veranderde koers stokte de wettelijke bescherming van monumenten vrijwel geheel. In 1986 werd nog één monument wettelijk beschermd in 1987 niet één meer.

¹⁴ In 1983 promoveert Miedema op de Groninger terpen, waarbij zij ook een systematiek van beoordeling en typering ontwikkelde (Miedema 1983).

Afb. 2.5 Kaart van Nederland waarin de stand van de wettelijke bescherming van archeologische monumenten op 31 december 1988 per gemeente is weergegeven. Zwart: gemeenten met monumentenlijsten; gearceerd: geïnventariseerde gemeenten; wit: niet of nog niet voldoende geïnventariseerde gemeenten.

Mede door de hiervoor besproken ontwikkelingen vond in de loop der jaren steeds meer een verschuiving plaats van monumentwettelijke bescherming van archeologische terreinen naar een planologische vorm van bescherming. De eerste aanzetten tot planologische bescherming dateren van eind jaren zestig, maar met name vanaf midden jaren tachtig werd dit instrument steeds meer structureel benut. Bij de planologische bescherming is de administratieve nasleep beduidend minder, terwijl de effectieve fysieke bescherming voor een belangrijk deel gelijk is. Mede daarom werd aan het maken van provinciale archeologische meldingskaarten (later de Archeologische Monumenten Kaarten) hoge prioriteit gegeven. Op deze kaarten waren de basisgegevens van de (beschermd) archeologische monumenten opgenomen. De kaarten werden behalve voor de ruimtelijke ordening ook gebruikt voor inspectie en bij overleg met pachters en eigenaren.

Rond 1988 wordt er een Standaard Monumentenbeschrijving ontwikkeld. Deze diende om per monument een vast omschreven hoeveelheid informatie aan te kunnen leveren. Zo werd ten behoeve van een exacte positiebepaling van de rijksmonumenten een begin gemaakt met het opmeten van de – zichtbare - wettelijk beschermde archeologische monumenten. De gegevens van de beschrijving werden weer aan de bestanden van de monumentenkaarten toegevoegd. Met behulp van deze gegevens konden, in planologische en andere processen, beter onderbouwde keuzen gemaakt en verantwoord worden.

Afbeelding 2.5 geeft de stand van wettelijke bescherming weer in 1988, aan het eind van de periode dat de Monumentenwet 1961 van kracht was. Omdat de bescherming in deze periode grotendeels per gemeente vorm kreeg en het maken van gemeentelijke monumentenlijsten niet systematisch verspreid over Nederland ter hand werd genomen, biedt de kaart van Nederland in 1988 een onevenwichtig beeld van gemeenten waar wel en gemeenten waar geen monumenten wettelijk beschermd zijn. De eind jaren zestig ingezette provinciale aanpak waarbij Utrecht en Zeeland voorop liepen, had als eindresultaat dat de dichtheid aan gemeenten met monumenten in deze provincies hoog is. De reeks 'monumenten gemeenten' in het noorden van Friesland en Groningen zijn nog het gevolg van de grotendeels op de terpen gerichte activiteiten van de periode voor 1961. Daarentegen zijn andere typen monumenten dan de terpen in Groningen, Friesland en Drenthe nauwelijks geïventariseerd en zijn er dus ook weinig beschermingen. Dat de geologische situatie een belangrijke rol speelt blijkt uit het feit dat grote delen van Holoceen (west) Nederland, waar de archeologie in de diepere ondergrond ligt, wel geïventariseerd zijn, maar dat deze inventarisaties geen monumenten hebben opgeleverd.

2.4 De Monumentenwet 1988

De vaststelling van de nieuwe Monumentenwet in 1988 was aanleiding voor een herijking van het beleid ten aanzien van de wettelijke bescherming van archeologische monumenten. In 1989 ziet een nota het licht met de titel 'Een nieuwe wet - een nieuwe monumentenzorg'.¹⁵ Deze nota is opgenomen in het Beleidsplan 1990-1994 van de ROB. Hierin staat dat van de wettelijk beschermde – én andere – monumenten een dossier moet worden aangelegd en dat de reeds bestaande gegevens moeten worden aangevuld. De bedoeling is om, mede op basis van die gegevens de bestaande monumenten opnieuw te waarderen. Verder moet er aandacht komen voor het monitoren van nieuwe beschermde monumenten. Daarnaast dient er een (landelijke) meldingskaart te worden gerealiseerd waarop alle archeologische monumenten staan. Bij dit laatste punt speelde de ontwikkeling van Archis (het Archeologisch Geografisch Informatiesysteem) een belangrijke rol, met name voor de opslag en ontsluiting van de vele veelsoortige gegevens. In het nieuwe beleidsplan wordt nadrukkelijk gesteld dat nieuwe beschermingen vooral worden gekoppeld aan (inventarisatie)projecten die door derden worden voorbereid en uitgevoerd. Omdat de hoeveelheid werk die potentieel verbonden is aan de te beschermen monumenten, de capaciteit van de ROB ver te boven ging, moesten keuzes worden gemaakt en prioriteiten worden aangegeven. In een jaarlijks beschermingsprogramma werden deze vastgelegd: 'Deze keuze zal zijn gebaseerd op de beoordeling van de wetenschappelijke en cultuurhistorische waarden van een monument. Realisatie van dit jaarprogramma zal afhangen van de administratieve en personele (on)mogelijkheden'.¹⁶

Een andere belangrijke reden om het roer bij de methode van beschermen om te gooien was het steeds meer onderkennen van het probleem dat daadwerkelijk fysiek behoud een lastige aangelegenheid is. Onderkend werd dat de erosie van monumenten in akkerland, maar ook in de bebouwde kom, ondanks een wettelijke bescherming sluipend doorgaat. Om effectief te kunnen beschermen, diende het gebruik van het monument dusdanig veranderd te worden dat fysiek behoud voor de toekomst zou worden gewaarborgd (afb. 2.6). Dit adequate beheer was met de beperkte middelen van de ROB niet te regelen. Het ontbreken van bijvoorbeeld compensatie mogelijkheden voor terreineigenaren dwong tot het zoeken naar andere wegen om fysiek behoud in ieder geval deels veilig te stellen. Bij bescherming van terreinen in agrarisch gebied werd er naar gestreefd om deze aan te laten kopen door grote terreinbeherende instanties en, wanneer mogelijk, maatregelen te – laten – treffen die de erosie en degradatie van de

¹⁵ ROB 1989.

¹⁶ Klok in ROB-Jaarverslag 1989.

Afb. 2.6 Restauratie van een langbed te Weert, begin jaren negentig.

archeologische waarden tegenaan. Dit zou in principe gevolgd moeten worden door een regelmatige en systematische inspectie. Wanneer die mogelijkheden tot het veilig stellen van fysiek behoud er niet waren – of zouden komen – werd in principe niet beschermd.

Om het draagvlak en daarmee de kans op behoud te verbeteren werden de zichtbare monumenten gebruikt om de maatschappelijke acceptatie van de rijksbescherming te vergroten.

Buiten het beleidsplan van de ROB kwam in 1990 ook het zogeheten Deltaplan voor het Cultuurbehoud tot stand. Hierin is voor de archeologie een bescheiden rol weggelegd. Via het Deltaplan kwam geld beschikbaar om tot een eenmalige herwaardering van archeologische vindplaatsen te komen. Men begon voortvarend met het opschonen van de monumentenlijsten van Groningen en Friesland, met name de serie beschermde terpen van het noordelijk kustgebied. Het doel was om die gebieden te selecteren die wat betreft omvang, situering en samenhang mogelijkheden boden voor toekomstig onderzoek en die niet of slechts in geringe mate verstoord waren. Dit mondt uit in een serie voorstellen om tot afvoer van rijksmonumenten over te gaan. Hierbij werd vooral gelet op inhoudelijke, pragmatische en beheertechnische aspecten. Voor afvoer kwamen (delen van) terreinen in aanmerking waar door overtredingen al veel was verdwenen. Terreinen waar op grond van het toenmalige gebruik verwacht werd dat handhaving en behoud niet te realiseren waren en terreinen waarover te weinig bekend was

om vergunningaanvragen te kunnen beoordelen werden ook genomineerd om afgevoerd te worden.

De correctie van de lijst wettelijk beschermde monumenten van Friesland werd in 1992 vrijwel afgerond. Het werk aan de update van de lijst voor Groningen werd door veranderde inzichten in 1993 echter voortijdig beëindigd.¹⁷

Met het Deltaplan geld werd ook een studieopdracht uitgezet voor het opstellen van een zwartboek inzake de erosie van het bodemarchief.¹⁸ Ook werden de rapporten van 'Aanvullende Archeologische Inventarisaties' (AAI) die voor de Landinrichtingsdienst waren vervaardigd, geëvalueerd. Het doel was om de archeologische status van terreinen beter aan te laten sluiten op het instrument van de landinrichting. Dit om de archeologische terreinen goed in te kunnen passen en mogelijk het beheer van de monumenten – mede – met behulp van de landinrichting te realiseren.

Het resultaat van de activiteiten in de periode 1988-1992, met zowel nieuwe beschermingen als afvoer van monumenten leverde een saldo op dat net boven de nullijn lag: de aanwas was tot een minimum gedaald (zie afb. 2.2).

2.5 Het verdrag van Malta en de archeologische monumentenzorg

In januari 1992 ondertekende de toenmalige Staatssecretaris Hedy d'Ancona het verdrag van Malta (Valletta) of – zoals het officieel heet – het 'Europees Verdrag inzake de bescherming van het Archeologisch Erfgoed'. Hoofddoel van het verdrag was om het archeologisch erfgoed zoveel mogelijk ter plekke (*in situ*) te bewaren en erosie van het bodemarchief tegen te gaan. In de praktijk van alledag werd de zorg voor archeologische monumenten al vaak geïntegreerd in de ruimtelijke ordening. Onder invloed van het verdrag van Malta werd de positie van de archeologie in de ruimtelijke ordening verder verbeterd.

Ofschoon de uitvoering van de wettelijke bescherming in de Monumentenwet 1988 was opgedragen aan de ROB, werd de archeologische monumentenzorg steeds minder een exclusieve rijkstaak. Vanaf 1992 spelen andere overheden via de ruimtelijke ordening een steeds belangrijkere rol. Sterker nog, hoewel op rijksniveau de Maltawetgeving nog niet geregeld is, hebben alle provincies hun streekplannen al in de lijn van Malta opgezet.¹⁹ Naast deze op de planologie geënte manier van beschermen, zijn er ondertussen ook enkele provincies en gemeenten die archeologische monumenten als 'beschermd' aanwijzen.

¹⁷ ROB-Jaarverslag 1993.

Afb. 2.7 Onderzoek in 2006 van een monument op de Ginkelse Hei, waarbij met grondboringen de aard van de heuvel wordt onderzocht.

Op rijksniveau wordt ook gewerkt in de geest van Malta. Onder andere de inspraak via de Milieu Effect Rapportages (MER's) biedt daartoe goede mogelijkheden. De manier waarop binnen het project Betuweroute met archeologie werd omgegaan, is hiervan een voorbeeld.

In 1994 werd met het oog op de veranderende rol van de ROB in het archeologische bestel een nieuwe organisatiestructuur opgezet. Daarbij ontstond een sector 'Behoud' waarbinnen de ruimtelijke ordening een zwaarder accent kreeg. Binnen de sector kwam ook een aparte afdeling 'Bescherming'.

Er werd een monumenten beschermingsplan opgesteld met een op basis van *expert judgement* samengestelde landelijke groslijst met vijftig monumenten. Op deze lijst stonden voor iedere provincie vier of vijf 'topmonumenten' die de komende jaren moesten worden beschermd. De – niet nader omschreven - criteria om op de lijst te komen, verschilden per provincie. De belangrijkste drijfveer voor het opstellen van de lijst was om, na jaren van stilstand, de 'beschermingsmotor' weer op gang te brengen. Bij de beschermingen werd het beheeraspect door een – eveneens - nieuwe afdeling 'Inrichting en Beheer' opgepakt. Deze afdeling trad bovendien met onder andere grote terreinbeheerders in overleg over de al bestaande monumenten.

In het beleidsplan 'Geef de Toekomst een Verleden' uit 1997 werd de nieuwe rol van de ROB als kenniscentrum voor de archeologische monumentenzorg uitgewerkt.²⁰ Voor de beschermingen bleef gelden dat een goede inhoudelijke en ruimtelijke onderbouwing noodzakelijk is, terwijl het beheer van het terrein zodanig moet zijn dat fysiek behoud ook geregeld is. Bij enkele beschermingen is met grotere ensembles gewerkt en is rekening gehouden met de relatie met het landschap. Gezien de grote ruimtelijke claim riep dit echter meer weerstand op dan werd verwacht. Gevolg hiervan is dat bijna geen gebiedsgerichte beschermingen zijn gerealiseerd.

Vanaf 1999 werden binnen het project 'Actualisering Monumentenregister' (AMR) dat samen met de RDMZ werd uitgevoerd, alle Rijksmonumenten (gebouwd en archeologische) tegen het licht gehouden. Doel was en is om de administratieve 'vervuiling' uit het bestand te halen en de inhoudelijke onderbouwing te verbeteren. Bij de archeologische monumenten geldt met name dat de juiste begrenzing en omvang van de terreinen wordt vastgesteld (afb. 2.7). Dit omdat in het verleden alleen volledige percelen werden beschermd, terwijl vaak maar een deel ervan archeologische waarden herbergt.

Ingegeven door gewijzigd regeringsbeleid wordt ook op beperkte schaal aan herselectie van monumenten gewerkt. Dat houdt in dat sommige monumenten wegens gebrek aan kwaliteit van de nog in de bodem aanwezige resten worden afgevoerd. Het AMR, inclusief de juridische afhandeling, nadert haar afronding (stand september 2006).

Met de naderende invoering van de 'Malta-wetgeving' en het in de markt zetten van de archeologie, is het waarderen en selecteren van terreinen steeds belangrijker geworden.²¹ In een aantal RACM-programma's, deels uitgevoerd met externe partners, worden sinds 2003 instrumenten ontwikkeld om waarderen – en daarmee selecteren – beter mogelijk te maken. Het gaat onder andere om een landsdekkende inventarisatie van de bekende voorraad archeologie, maar ook om het ontwikkelen van kaarten die inzicht geven in de verwachte of reeds verdwenen voorraad. Deze tools worden gemaakt om een goede inhoudelijke basis te hebben voor de uitvoering van het beschermingsbeleid van het Rijk, maar ook om andere overheden van betrouwbare informatie te voorzien. Daarom wordt tevens gewerkt aan de kwaliteit van de onderliggende gegevens in Archis, de centrale databank voor de monumentenzorg.

¹⁸ ROB-Jaarverslag 1992.

¹⁹ De voorgestelde wetgeving is in april 2006 door de Tweede Kamer aangenomen, momenteel – sept. 2006 – is de wet in de Eerste Kamer in behandeling.

²⁰ ROB 1997.

²¹ In het proefschrift van Groenewoudt (1994) wordt voor het eerst systematisch op waarderen en selecteren ingegaan.

Inmiddels is met ingang van 2004 door Staatssecretaris Van der Laan, vooruitlopend op een nieuw te ontwikkelen erfgoedbreed selectiebeleid, in haar beleidsbrief 'Meer dan de som' een tijdelijke beschermingsstop afgekondigd.²² Reden hiervoor is dat met name het beheer van het totale erfgoed onbeheersbaar dreigt te worden. Om hier greep op te krijgen wordt gewerkt aan een nieuw selectiebeleid.

Het beschermingsbeleid van na 1992 met een gedeelde verantwoordelijkheid tussen overheden, de grotere nadruk op planologische bescherming, de uitvoering van het project Actualisering Monumentenregister, en de focus op een reeks provinciaal verdeelde 'topmonumenten' heeft – na de bijna stilstand van de periode daarvoor – geresulteerd in een geringe aanwas van beschermde archeologische monumenten. Na de in 2004 afgekondigde stop ligt de aanwas echter weer nagenoeg stil.

2.6 Conclusies

De aard van het in de afgelopen veertig jaar opgebouwde bestand van wettelijk beschermde archeologische monumenten is in hoge mate bepaald door in het verloop van de tijd wisselende visies op de noodzaak en het doel van beschermen en de daaruit voortvloeiende aanpak bij de uitvoering. Dit vertaalde zich onder andere in de beschikbare capaciteit die voor het werk beschikbaar was. Twee andere factoren die grote invloed hebben gehad op de samenstelling van het bestand zijn de - inhoudelijk gerelateerde – facetten van geografische / geologische aard en de zichtbaarheid van monumenten. Het is echter de combinatie en wisselwerking tussen deze factoren die gezorgd heeft dat het bestand is geworden zoals het er uitziet: een naar aard, periode en geografische spreiding weinig evenwichtig bestand dat zeker niet representatief is voor het verleden van het Nederlands grondgebied.

Als we uitgaan van de potentiële, deels nog onbekende voorraad archeologie die in de Nederlandse bodem aanwezig is, is duidelijk dat de zichtbaarheid, het grootste stempel heeft gedrukt op de samenstelling van het bestand beschermde monumenten. Dit door het simpele feit dat een archeologisch terrein alleen kan worden aangewezen als het kan worden waargenomen en in een redengevende omschrijving kan worden verwoord. Het waarnemen betekende tot de ontwikkeling rond 1980 van methoden als *Landesaufnahme* en systematisch boren, voornamelijk met het oog waarnemen. De kans dat met deze methode monumenten worden waargenomen is het grootst op de hoge, pleistocene gebieden van midden, oost en zuid Nederland. In het lage holocene deel van Nederland is het vooral één type monument, de (huis)terp, die door zijn hoogte goed zichtbaar is en daardoor tot het bestand beschermde monumenten is doorgedrongen.

Een praktisch aspect dat grote invloed heeft gehad op de vorming van het bestand waren de vele administratieve handelingen die het wettelijk beschermen met zich mee bracht en de beperkte menskracht die hiervoor beschikbaar werd gesteld. Al snel ontstond er congestie bij de administratieve verwerking. Dit was mede een stimulans om te zoeken naar andere vormen van bescherming en wel via de ruimtelijke ordening. Vanaf de jaren tachtig werd er nog maar mondjesmaat wettelijk beschermd en kwam het accent grotendeels op die andere, veel efficiënter geachte vorm van beschermen te liggen.

Opvallend bij het kijken naar de geschiedenis van het beschermen is dat men nogal eens zaken tegenkomt die tegenwoordig als 'nieuw' worden gezien, maar in wezen oud nieuws zijn. Een voorbeeld hiervan is het streven, in het begin van de zeventiger jaren, naar een integrale landschappelijke benadering met een veel grotere rol voor de historische geografie. Ook de eerste maatregelen om de terpen van het noorden te behouden werden ingezet vanwege het landschappelijke belang ervan.

Uit de vorige paragrafen is duidelijk dat het beleid voor het beschermen, maar met name ook de aanpak van het beschermen van tijd tot tijd wisselde, zonder dat de daarvoor geldende aanpak landsdekkend werd doorgevoerd. Mede daardoor zijn geografische verschillen in intensiteit en aanpak van beschermingen ontstaan. Een goed voorbeeld hiervan zijn de drie noordelijke provincies waar aanvankelijk alleen aandacht was voor de terpen en wierden. Bij het samenstellen van de systematische gemeentelijke monumentenlijsten, tot aan het eind van de jaren tachtig, is er daarentegen minder activiteit vergeleken met andere provincies.

Deze verschillen in aandacht voor de verschillende gebieden van Nederland en in de verschillende perioden van de beschermingsgeschiedenis zullen ongetwijfeld hebben bijgedragen aan de onevenwichtigheid in het bestand van wettelijk beschermde monumenten. Hoe die (on)evenwichtigheid eruit ziet wordt in de hoofdstukken 3 en 4 nader geanalyseerd.

²² Ministerie van OCenW 2003.

3 Kwantitatieve analyse van de gewaardeerde archeologische complexen

P.A.M. Zoetbrood, C.A.M van Rooijen en R.C.G.M. Lauwerier

3.1 Inleiding

In het voorgaande hoofdstuk is kort de geschiedenis van de wettelijke bescherming geschetst. Daarbij is geconcludeerd dat de historie van het beschermen er – mede – toe heeft geleid dat het bestand van wettelijk beschermde monumenten onevenwichtig is.

In dit hoofdstuk wordt gekeken naar de totale bekende voorraad archeologie in Nederland. Deze inventarisatie zal in hoofdstuk 4 gebruikt worden om er de wettelijk beschermde monumenten tegen af te zetten, zodat bekeken kan worden hoe representatief deze laatste zijn voor de gehele bekende voorraad. Daarbij dient opgemerkt te worden dat vanwege voortschrijdend inzicht en toenemende informatie complexen worden toegevoegd en dat reeds bekende complexen worden hergewaardeerd of afgevoerd. Hierdoor is het totale bestand voortdurend aan verandering onderhevig. Een kwantitatieve analyse van het bodemarchief kan dan ook slechts een momentopname zijn en dient, ter evaluatie van beleid en kennis, periodiek herhaald te worden.

Het gaat in dit hoofdstuk niet zozeer om termen als ‘monumenten’ en ‘terreinen’ maar om ‘complexen’. Complexen zijn vindplaatsen die in periode zijn begrensd en qua type zijn omschreven, bijvoorbeeld een villa uit de Romeinse periode of een nederzetting uit de steentijd.

Uitgangspunt van het onderzoek is de vraag: Hoe ziet de totale bekende voorraad archeologie er uit? Met andere woorden, wat is het totale landelijke en regionale beeld dat de archeologische complexen (grafheuvels, vestingen, nederzettingen, etc.) vormen en dat dient als archeologisch inhoudelijk kader om de samenstelling van de wettelijk beschermde monumenten tegen af te zetten?

3.2 Methode

3.2.1 CMA als bron voor kwantitatieve gegevens

In de afgelopen 35 jaren is het Centraal Monumenten Archief (CMA) over de archeologisch waardevol geachte terreinen opgebouwd. De samenstelling ervan is niet het resultaat van één consistent en volgens vast omschreven standaarden uitgevoerde inventarisatie.¹ Het is een geleidelijk gegroeide selectie uit zeer uiteenlopende bronnen, van een toevallige melding tot

systematische veldkarteringen en opgravingen. De selectie is uitgevoerd door verschillende personen die over wisselende regionale en periode-specifieke kennis beschikten. Hierdoor is een bestand van ongelijke gegevens ontstaan. De laatste jaren is dit bestand aanzienlijk in kwaliteit verbeterd door de meer systematische (veld)verkenningen in het kader van planvorming en door de systematische (her)waardering van reeds verzamelde informatie. Dit laatste is vanaf 1994 gebeurd in het kader van de vervaardiging van provinciale Archeologische Monumenten Kaarten. Aangezien het gehele CMA-archief digitaal beschikbaar is via de centrale databank Archis is dit bestand, gezien de doelstelling, het meest geschikt om gebruikt te worden als kwantitatief referentiekader. Ook de omvang maakt het geschikt voor een kwantitatieve analyse.²

Het maritiem erfgoed in de drie maritieme archeoregio's laat zich nog vrijwel niet kwantitatief benaderen.³ Dit wordt enerzijds veroorzaakt door een grote invoerachterstand in de database van Archis en anderzijds door de vele onbekende factoren waarmee de onderwaterarcheologie bij voortduring heeft te kampen. Dit zijn problemen als het bepalen van de exacte vondst locatie en het al dan niet nog *in situ* aanwezig zijn ervan.⁴ Aan het wegwerken van deze achterstand wordt overigens hard gewerkt.

Om tot hanteerbare overzichten te komen zijn twee vereenvoudigingen van het databestand doorgevoerd. In de eerste plaats zijn de in het CMA gehanteerde gedetailleerde dateringen vereenvoudigd door het laten vervallen van de subdateringen (zoals vroeg, midden, laat). In de navolgende tabellen zijn dan ook alleen de hoofddateringen conform het Archeologisch Basis Register (ABR) gebruikt.⁵ In de tweede plaats zijn waar mogelijk en archeologisch-inhoudelijk zinvol de complextypen geaggregeerd. In tabel 3.1 wordt een overzicht gegeven van de oorspronkelijk conform het ABR gehanteerde complexcodes en de codes van de geaggregeerde complextypen, zoals gebruikt in de navolgende tabellen.

¹ Zoetbrood *et al.* 1997, 332 voor uitvoeriger behandeling.

² Medio 2004 ruim 12.500 terreinen waarbinnen bijna 14.700 te onderscheiden complexen vallen.

³ Het maritiem erfgoed buiten de territoriale wateren wordt hier buiten beschouwing gelaten.

⁴ Dit alles heeft er voor gezorgd dat de benadering van het maritiem erfgoed tot nu toe veeleer op beleidsbepalende voorspellingsmodellen is gebaseerd en minder op aantallen scheepswrakken of terreinen waarin scheepswrakken zijn gelegen. Zie: Deeben, Hallewas & Maarleveld 2002 en in Maarleveld 1998.

⁵ Brandt *et al.* 1992.

Vervolg tabel 3.1

Complex type (Archiscode)	Omschrijving	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Celtic field	Scheepvaart	Begraving overig	Grafheuvel	Megalietgraf	Urnenveld	Infrastructuur	Huisterp	Romeinse villa	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Cultusplaats	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Legerplaats
NHP	huisplaats, onverhoogd																	114					
NHT	huisterp										2882												
NKD	kampdorp																						13
NMS	moated site															11							
NRV	romeins villa(complex)											88											
NS	stad/dorp												678										
NT	terp/wierde													1343									
NVB	borg/stins/versterkt huis															631							
NVH	havezathe/ridderhofstad															239							
NWD	wegdorp																						2
NX	nederzetting, onbepaald																4067						
RCP	cultusplaats/heiligdom/tempel																	6					
RKAP	kapel																				30		
RKER	kerk																				217		
RKLO	klooster(complex)																				207		
VK	kasteel																					299	
VKM	motte/kasteelheuvel/vliedberg																					112	
VKW	waterburcht																					1	
VLP	legerplaats																						36
VLW	landweer																						29
VSCH	schans																						74
VWAL	wal/omwalling																						25
VWB	wal-/vluchtburcht																					13	
VWP	wachtpost																						4
Totaal		33	129	201	77	65	290	2125	66	194	274	2882	88	678	1343	881	4196	6	454	313	112	128	40

Tabel 3.1 Landelijk overzicht van de in deze studie gehanteerde complextypen en hun relatie met de complextypen uit het Archeologisch Basis Register (ABR) van Archis. De meeste complextypen zijn een samenvoeging van verschillende complextypen uit Archis. De getallen geven het aantal complexen per type weer.

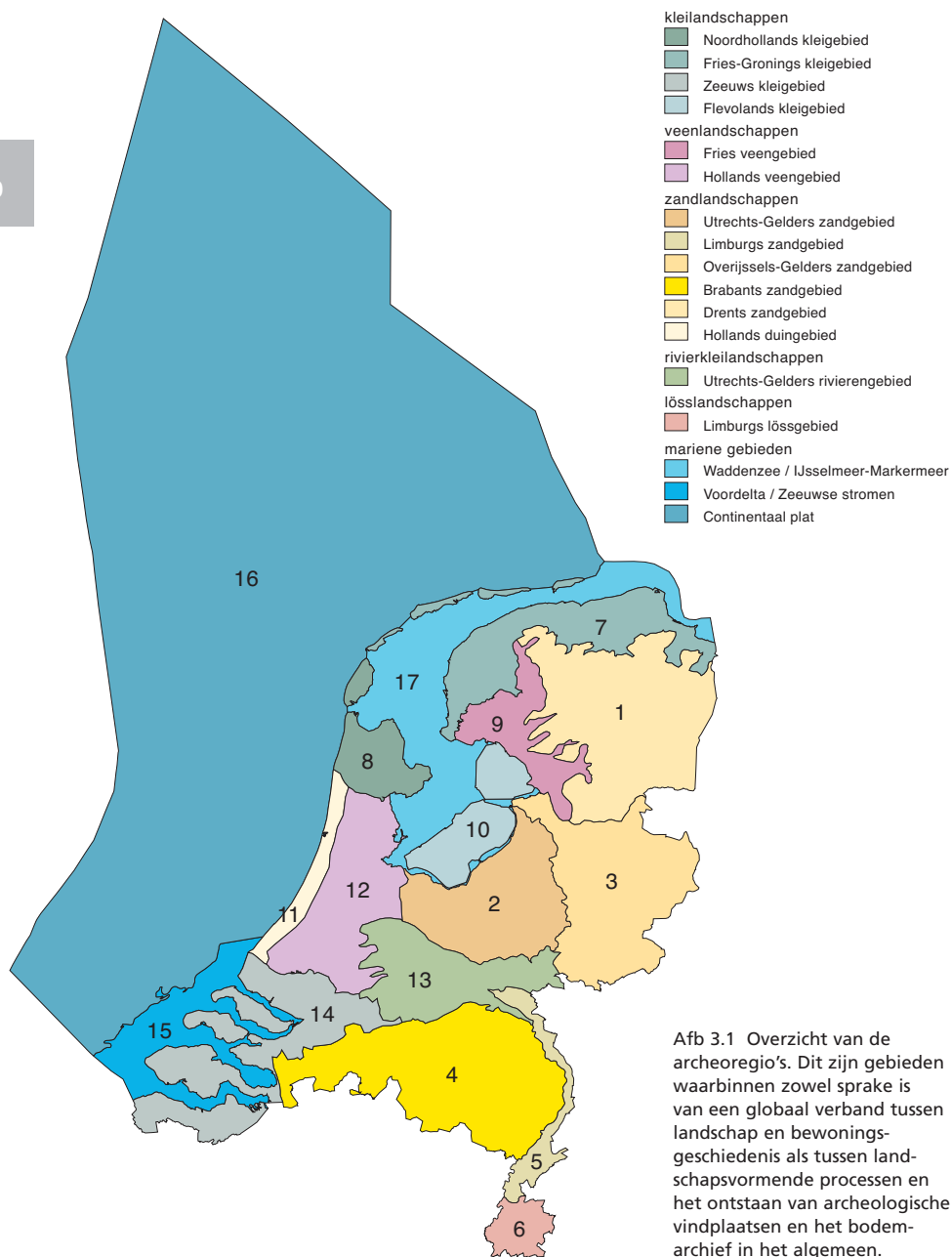
3.2.2 Archeoregio als analyse-eenheid

Reeds een oppervlakkige beschouwing van het CMA-bestand maakt duidelijk dat verschillende soorten complexen en archeologische perioden daarin niet uniform landelijk vertegenwoordigd zijn. Sommige complextypen, zoals terpen en huisterpen, weerspiegelen een adaptatie aan specifieke fysisch-geografische milieus van bepaalde regio's. Eveneens als gevolg van fysisch-geografische omstandigheden ontbreken in sommige gebieden archeologische perioden (vooralsnog) in het bestand. Zo is de vroege prehistorie in west Nederland nauwelijks bekend omdat deze daar veelal is afgedekt door metersdikke holocene afzettingen.

Om deze redenen is ervoor gekozen bij de analyse aan te sluiten bij de indeling in archeoregio's, zoals door Groenewoudt gedefinieerd, als min of meer homogene fysisch-geografische regio's met min of meer homogene bewoningsontwikkeling.⁶ Uit pragmatische overwegingen zijn op enkele punten de (grof gedefinieerde) begrenzingen aangepast om aan te sluiten bij de meer gedetailleerde begrenzingen die gehanteerd zijn in de Archeologiebalans 2002 (afb. 3.1).⁷ De daar gebruikte benamingen voor de archeoregio's zijn eveneens overgenomen.

⁶ Groenewoudt 1994, met name p. 50-51.

⁷ Lauwerier & Lotte 2002, 36 afb. 20.

Een tweede overweging om aan te sluiten bij deze archeoregio's is de omvang ervan. Hoewel sterk wisselend qua oppervlakte, omvatten ze alle een voldoende groot aantal complexen om een kwantitatieve analyse zinvol te maken. Bij een verdere onderverdeling, of een andersoortige indeling in kleinere regio's, zou het overzicht te sterk versnipperen.

De mariene gebieden (Waddenzee/IJsselmeer-Markermeer, Voordelta/Zeeuwse stromen en Continentaal plat) zijn vanwege het geringe aantal in Archis geregistreerde complexen niet in de tabellen opgenomen; ze worden wel in de tekst besproken.

3.3 Kwantitatief landelijk beeld

Hoewel de archeoregio als ruimtelijke analyse-eenheid beoogd wordt, zijn een aantal landelijke overzichten opgesteld als kader waartegen de regionale tabellen kunnen worden afgezet. Deze landelijke overzichten worden hier eerst gepresenteerd.

3.3.1 Typen complexen per periode

In het overzicht van tabel 3.2 zijn voor heel Nederland de typen complexen in relatie tot de verschillende perioden in beeld gebracht.

De nederzettingen onbepaald zijn alle complexen die niet aan een van de meer specifieke nederzettingstypen zijn toe te schrijven. Dit verklaart mede het hoge percentage van 29 % van het totale bestand voor deze categorie. Het grote aandeel van nederzettingen onbepaald met een datering in het Paleo/Mesolithicum dan wel het Paleo/Neolithicum wordt sterk bepaald door de aantallen voor Flevoland. Problematisch daarbij is dat het daar veelal om verwachte waarden gaat en niet om feitelijk aangetoonde complexen uit die periode.⁸

De huisterpen, die ook binnen de groep nederzettingen vallen, hebben een aandeel van nog eens 20% van het totale bestand. Hoewel de huisterpen vanaf de IJzertijd voorkomen is de overgrote meerderheid aan de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd toe te schrijven. Veelal liggen zij in het gebied van de Holocene afzettingen.

Ook de terpen behoren tot de grote groep nederzettingen. Deze maken 9% van het totale bestand van de complexen uit. Opmerkelijk is dat aan ruim de helft van de terpen een begindatering in de IJzertijd is toegekend. Hoewel dit in veel gevallen is vastgesteld, berust dit ook vaak op aannames gebaseerd op de kustgenese.

⁸ Het betreft hier de consequentie van de methode van inventariseren die specifiek is voor Flevoland.

Periode																	
Paleo	12	12	5	23			5									59	0,4
Paleo-meso	45	2		42	1	4			3	12						109	0,7
Paleo-neo	18	3	4	6	14	3				32						80	0,5
Paleo-brons	5	1	1	1						3						11	0,1
Paleo-ijz	4	1			2					4		1				12	0,1
Paleo-lme		1					1									2	0,0
Paleo-nt														1	1	1	0,0
Meso	144	32	37	92	6	12	12		17	3		1	1	1	358	2,4	
Meso-neo	38	19	6	6	11	6	7		8	14		63	24	2	204	1,4	
Meso-brons	19		2	3	1								3		28	0,2	
Meso-ijz	2		2	1											5	0,0	
Meso-rom				1									1		2	0,0	
Meso-lme				1											1	0,0	
Meso-xme				1											1	0,0	
Neo	181	74	39	24	20	76	6	34	1	32	4	12	20	6	529	3,6	
Neo-brons	156	652	149	27	12			1	2	3	1	5	33		1041	7,1	
Neo-ijz	240	186	7	13	6	2					2	1	6		463	3,2	
Neo-rom	5			1							1	9	2		18	0,1	
Neo-vme	1		1												2	0,0	
Neo-lme				1									1		2	0,0	
Neo-nt	1										4				5	0,0	
Bron	103	25	19	137	16	8		66		2	3	2	37	1	419	2,9	
Bron-ijz	113	64	49	58	16			5	1		4	3	14		327	2,2	
Bron-rom	5			4				2			2		3		16	0,1	
Bron-lme		1						1					2		4	0,0	
Bron-nt	1										6		1		8	0,1	
IJz	276	63	51	133	55	9	31	16			14	26	37	23	734	5,0	
IJz-rom	38	12	20	62	11	2	107	78	12	3	28	25	246	12	656	4,5	
IJz-vme		2	1	2		1	10	3			2		44		65	0,4	
IJz-lme	5		1	3			460	2	1		3		52		527	3,6	
IJz-xme							3						3		6	0,0	
IJz-nt	2			1			414				1				418	2,8	
Rom	21	6	27	82	78	94	19	34	1		39	111	167	98	777	5,3	
Rom-vme	6		1	6	1		2	1			10	4	20	2	53	0,4	
Rom-lme		2		10			77	1			1	1	36	1	129	0,9	
Rom-xme							4					1			5	0,0	
Rom-nt							11		1				2	1	15	0,1	
Vme	17	22	17	20	9	4	53	15			18	8	40	44	267	1,8	
Vme-lme	87	45	21	30	4	2	185	31		1	13	9	58	11	497	3,4	
Vme-xme							1								1	0,0	
Vme-nt		4	2	2			37	2			4	2	8	4	65	0,4	
01 Drentse zandgebied																	
02 Utrechts-Gelderse zandgebied																	
03 Overijssels-Gelderse zandgebied																	
04 Brabantse zandgebied																	
05 Limburgse zandgebied																	
06 Limburgse lössgebied																	
07 Fries-Groningse kleigebied																	
08 Noordhollandse kleigebied																	
09 Friese veengebied																	
10 Flevolandse kleigebied																	
11 Hollandse duingebied																	
12 Hollandse veen-klei gebied																	
13 Utrechts-Gelderse rivierengebied																	
14 Zeeuwse kleigebied																	
Totaal																	
% periode/totaal																	

Tabel 3.3 Landelijk overzicht van de hoeveelheid bekende complexen per periode per archeoregio. De dichtheid aan complexen per archeoregio wordt aangegeven in aantal bekende complexen per 100 km².

Vervolg tabel 3.3

Lme	240	112	83	131	27	34	892	174	91	9	81	765	278	257	3174	21,6
Xme	32	21	2	13	2	4	260	3		4	1	1	3		346	2,4
Xme-lme	2			1			9								12	0,1
Lme-nt	146	251	335	55	5	2	579	91	55	16	65	670	172	155	2597	17,7
Xme-nt	4	4		1			11			4					25	0,2
Nt	23	38	15	7	10	3	109	30	4	51	22	144	23	68	547	3,7
Onbekend	22	13	1	7		3	10	2				4	4		66	0,4
Totaal	2014	1668	898	1008	307	275	3310	592	197	195	329	1868	1341	687	14689	

Oppervlakte in km ²	5034	2984	3912	5000	784	597	2883	1186	1514	1470	654	2883	2366	3576	34842	
Dichtheid per 100 km ²	40,0	55,9	23,0	20,2	39,2	46,1	114,8	49,9	13,0	13,3	50,3	64,8	56,7	19,2	42,2	

01 Drentse zandgebied																
02 Utrechts-Gelderse zandgebied																
03 Overijssels-Gelderse zandgebied																
04 Brabantse zandgebied																
05 Limburgse zandgebied																
06 Limburgse lössgebied																
07 Fries-Groningse kleigebied																
08 Noordhollandse kleigebied																
09 Friese veengebied																
10 Flevolandse kleigebied																
11 Hollandse kleigebied																
12 Hollandse duingebied																
13 Utrechts-Gelderse veen-klei gebied																
14 Zeeuwse kleigebied																
Totaal																
% periode/totaal																

Als we bij bovengenoemde typen nederzettingen de Romeinse villa's (0,6%), de voornamelijk uit de Middeleeuwen of later stammende stads- en dorpskernen (5%), en de laatmiddeleeuwse of latere versterkte huizen en havezaten (6%) optellen, vormen de nederzettingen 69% van het bestand. Kijken we alleen naar de scherp gedateerde nederzettingen (in één periode) en we betrekken daarbij de duur van de verschillende periodes, dan kunnen we het bekend aantal nederzettingen per eeuw berekenen. Dit levert voor het Paleolithicum 0 nederzettingen per eeuw op, voor het Mesolithicum, het Neolithicum en de Bronstijd elk 9, voor de IJzertijd 46, de Romeinse Tijd 128, de Vroege Middeleeuwen 33, de Late Middeleeuwen 525 en de Nieuwe Tijd 60. Omdat we een min of meer geleidelijke toename in de tijd verwachten is het relatief kleine aantal nederzettingen uit de Bronstijd en vooral de Vroege Middeleeuwen opmerkelijk.

Een andere grote groep is die van de grafheuvels die 15 % van het totale bestand vormen. Bij de grafheuvels komen veel verschillen in datering voor. Nadere analyse per archeoregio moet uitwijzen of de verschillen in de gebruikte dateringen regionaal bepaald zijn en/of door individuele onderzoekers beïnvloed zijn. De grondstofwinning (0,2%) betreft in 10 gevallen neolithische vuursteenwinning. In de jongere perioden is er meer variatie; dan gaat het onder meer om klei-, veen-, zout-, en ijzerwinning. De cluster industrie/nijverheid (0,9%) bevat een zeer gevarieerd aantal complexen zoals: houtskoolbranderij, pottenbakkerij, kalkbranderij, smelterij

en vuursteenbewerking.

Landbouw is vrijwel alleen in de IJzertijd/Romeinse Tijd als zelfstandig complextype in het Centraal Monumenten Archief (CMA) opgenomen, namelijk de Celtic fields. In andere periodes komt landbouw meestal alleen voor in combinatie met andere complextypen. Voorbeelden daarvan zijn drenkplaatsen, eendenkooien en sporen van akkerbouw. Scheepvaart (0,4%) betreft uitsluitend scheepswrakken uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Veelal zijn deze complexen in de 20e-eeuwse polders of in de maritieme archeoregio's gelegen. Depot komt slechts 2 maal voor. In beide gevallen bestaat er op grond van eerdere vondsten het vermoeden dat er nog een depot aanwezig kan zijn. Dit is overigens een complex type dat bij ontdekking meestal compleet geborgen wordt.

Graven, grafvelden, urnenvelden en kerkhoven (2%) zijn alle vormen van begraving uitgezonderd de (zichtbare) grafheuvels en de hunebedden. Complexen die gedateerd zijn vóór het Neolithicum ontbreken bij de grafvelden. Verhoudingsgewijs zijn er veel urnenvelden uit de overgang van Bronstijd naar IJzertijd en uit de IJzertijd. Daarentegen zijn begravingen (lees kerkhoven) uit de Late Middeleeuwen juist sterk ondervertegenwoordigd. De hunebedden (0,4%) betreffen in vrijwel alle gevallen de zichtbare resten van een hunebed. Slechts in enkele gevallen gaat het om de plaats van voormalig hunebed.

Complex

Grondstofwinning	2	10	4			11	1	1			1	1		2	33	
Industrie/nijverheid	5	7	10	6	9	14	8	3	1		6	52	4	3	128	
Landbouw	42	41	2	8			51	7		1	24	8	2	15	201	
Celtic field	55	20	2												77	
Scheepvaart								1		61		1	1	1	65	
Begraving overig	33	24	18	56	25	6	39	2	2	7	9	7	34	28	290	
Grafheuvel	777	912	181	170	35	15		30	1				4		2125	
Megalietgraf	64		1							1					66	
Urnenveld	33	15	28	105	10								3		194	
Infrastructuur	35	13	1	5	19	7	18	50		5	23	85	4	10	275	
Huisterp	113	203	207	11			1061	66	66		1	1028	70	56	2882	
Romeinse villa				7	14	55					2		9	1	88	
Stad/dorp	170	15	2	1		3	158	88	27		4	94	13	103	678	
Terp/wierde	6	3	1				1267	4	23	4		14	3	18	1343	
Versterkt huis	76	50	99	7	1	5	401		16		28	64	111	23	881	
Nederzetting onbepaald	526	286	267	518	150	124	166	294	49	110	167	413	920	206	4196	
Cultusplaats	1					2							3		6	
Kerk/klooster	31	25	13	35	5	3	126	31	9	3	27	43	46	57	454	
Kasteel	1	29	32	50	11	4	3	4		2	26	32	75	44	313	
Motte/vliedberg	3		3	3	11	9			1	1	2	3	5	11	60	112
Landweer/schans	11	7	26	15	10	14	9	10	1		3	15	5	54	180	
Legerplaats		1		1	7	3					3	6	14	5	40	
Onbepaald	30	7	1	10			2				2		9	1	62	
Totaal	2014	1668	898	1008	307	275	3310	592	197	195	329	1868	1341	687	14689	

% regio/totaal

01 Drentse zandgebied	13,7	11,4	6,1	6,9	2,1	1,9	22,5	4,0	1,3	1,3	2,2	12,7	9,1	4,7	
02 Utrechts-Gelderse zandgebied															
03 Overijssels-Gelderse zandgebied															
04 Brabantse zandgebied															
05 Limburgse zandgebied															
06 Limburgse lössgebied															
07 Fries-Groningse kleigebied															
08 Noordhollandse kleigebied															
09 Friese veengebied															
10 Flevolandse kleigebied															
11 Hollandse kleigebied															
12 Hollandse veen-klei gebied															
13 Utrechts-Gelderse rivierengebied															
14 Zeeuwse kleigebied															
Totaal															

Tabel 3.4 Landelijk overzicht van de hoeveelheid bekende complexen per complextype per archeoregio.

Bij infrastructuur (1,8%) gaat het om wegen, kanalen, dijken, etc. Het merendeel dateert uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. De groep onbekend betreft, enkele uitzondering daargelaten, fenomenen waar het ABR (nog) geen aparte code voor kent. Veelal zijn het extra elementen bij een ander complextype en is dit laatste aanleiding geweest voor opname van deze groep in het bestand.

3.3.2 Complexen per periode en archeoregio

In tabel 3.3 zijn de complexen per periode en per archeoregio geordend. Hierbij komen naast de verdeling per periode en archeoregio, ook de

verschillen tussen het pleistocene (regio 1 t/m 6) en het holocene (regio 7 t/m 14) deel van Nederland naar voren.

Per archeoregio lopen de aantallen complexen sterk uiteen. Ten dele wordt dit veroorzaakt doordat de omvang van de archeoregio's zeer verschillend is: van 597 km² voor het Limburgse lössgebied tot 5034 km² voor het Drentse zandgebied. Rekening houdend met de omvang van de archeoregio's zijn desondanks forse verschillen te constateren. Zo varieert het aantal van gemiddeld 13 complexen per 100 km² in het Friese veengebied tot 115 complexen per 100 km² in het Fries-Groningse kleigebied.

In het gehele bestand zijn de complexen daterend uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd zeer sterk vertegenwoordigd (45 % van het totaal). Ook hierbij zijn de verschillen tussen de archeoregio's aanzienlijk. Wanneer

gekeken wordt naar de verhouding tussen de complexen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd en de perioden daarvoor, bestaat het bestand voor het Hollandse veen- en kleigebied voor 87% uit laat- en post-middeleeuwse complexen, terwijl het Limburgse lössgebied slechts voor 16% uit deze jonge complexen bestaat. In grote lijnen overheersen de jongere complexen met 50% of meer in de holocene gebieden.

In diezelfde holocene gebieden is het aandeel van vroeg-prehistorische complexen (Paleo- tot en met het Neolithicum) laag of zelfs nihil. Dit geldt ook voor het Utrechts-Gelderse riviereengebied (regio 13). Het Flevolandse kleigebied vormt hierop een uitzondering.

Een complicatie is dat de in het Meso- en Neolithicum gedateerde complexen in het Utrechts-Gelderse riviereengebied en het Hollandse veen- en kleigebied vrijwel zonder uitzondering donken zijn. Het gaat daarbij slechts ten dele om aangetoonde waarden; het zijn veelal verwachte waarden.⁹ Ditzelfde geldt ook voor het merendeel van de prehistorische en ijzertijd-Romeinse complexen uit het Flevolandse kleigebied.

3.3.3 Typen complexen per archeoregio

Ook in het overzicht van de complexen per archeoregio worden onder andere de verschillen tussen Holoceen en Pleistoceen Nederland inzichtelijk gemaakt (tabel 3.4). Tevens blijkt dat sommige complexen zeer sterk (archeo)regio gebonden zijn.

Het verhoudingsgewijs grote aantal complexen industrie/nijverheid in het Hollandse veen-kleigebied betreft met name de resten van molens en traan- en kalkbranderijen uit de Nieuwe Tijd die opgenomen zijn in het bestand. In andere regio's is hier niet op een zelfde systematische wijze mee omgegaan. Het Drentse en Utrechts-Gelderse zandgebied vertonen hoge aantallen voor zowel het complextype landbouw als Celtic field. Bij landbouw gaat het vooral om essen.

Schepen zijn tot dusverre vrijwel alleen uit de Flevopolders bekend. Hierbij moet worden opgemerkt dat er veel meer scheepsresten in de maritieme gebieden bekend zijn, maar dat deze niet in het gebruikte bestand zijn opgenomen.

Grafheuvels in het Limburgse zand- en lössgebied scoren opvallend laag ten opzichte van de andere zandgebieden; het Drentse en het Utrechts-Gelderse opvallend hoog.

Binnen de groep Nederzettingen valt op dat huisterpen in zeer grote aantallen zijn opgenomen voor het Hollandse veen- en kleigebied en voor het Fries-Groningse kleigebied. De op voorhand in het Overijssels-Gelderse en het Utrechts-Gelderse zandgebied niet te verwachten hoge aantallen huisterpen, betreffen de clusters huisterpen langs de Zuiderzeekust en die op het Kampenereiland. De Romeinse villa's zijn met name in het Limburgse

lössgebied te vinden. In het Fries-Groningse kleigebied springt het hoge aantal terpen eruit. Onder de groep versterkt huis vinden we verhoudingsgewijs een groot aantal borgen en stinsen in het Fries-Groningse kleigebied en havezathen in het Overijssels-Gelderse zandgebied. Bij de onbepaalde nederzettingen is het opvallend dat bijna 1/5e deel hiervan binnen het Utrechts-Gelderse riviereengebied valt.

De relatief hoge aantallen voor schansen, landweren e.d. in het Zeeuwse kleigebied komen voort uit de aandacht die in Zeeland geschonken is aan mottes/vliedbergen respectievelijk schansen. Voor dit gebied zijn dat vrijwel de enige zichtbare complexen. Hieronder bevinden zich veel resten van de Staats-Spaanse linies.

De relatief hoge aantallen voor infrastructuur in het Noordhollandse kleigebied en het Hollandse veen- en kleigebied betreffen met name dijken.¹⁰

3.4 Kwantitatief beeld per archeoregio

Per archeoregio is op de volgende pagina's een kruistabel opgenomen waarin alle (geaggregeerde) complextypen afgezet zijn tegen de (vereenvoudigde) dateringen voor de in het CMA opgenomen complexen. Niet opgenomen in de tabellen zijn die perioden waaruit geen complexen bekend zijn. Onderaan de tabellen staat de procentuele verdeling van de complextypen binnen de archeoregio.

Bij de bespreking van de tabellen worden de opmerkelijke afwijkingen ten opzichte van de landelijke overzichten dan wel ten opzichte van andere archeoregio's aangegeven. Enkele uitzonderingen daargelaten is er vanaf gezien om verklaringen voor deze afwijkingen te geven, aangezien dergelijke verklaringen ofwel zeer complex (kunnen) zijn en/of uiterst speculatief.¹¹ Voor de hieronder besproken gegevens over de aantallen complexen per 100 km² wordt verwezen naar tabel 3.3.

⁹ Dit is de consequentie van de toepassing van een specifiek verwachtingsmodel.

¹⁰ Deze zijn op verzoek van de provincie Noord-Holland opgenomen. Dat is bij de buiten deze provincie gelegen archeoregio's niet gebeurd.

¹¹ Als voorbeeld: het relatief geringe voorkomen van grafheuvels op de zuidelijke zandgronden en in Limburg in vergelijking met de zandgronden benoorden de grote rivieren kan een afspiegeling zijn van cultuurverschillen ten noorden en ten zuiden van de grote rivieren. Evengoed denkbaar is echter dat (een deel van) de verklaring gezocht moet worden in de aard en het tijdstip van de (post)middeleeuwse en met name 19e-eeuwse ontginningen.

Archeoregio 1

Afb. 3.2 In het Noorderveld te Hijken (Drenthe) ligt een Celtic field uit de IJzertijd. Dit type akkerland, waarvan de resten hier in de heide verscholen liggen, bestond uit een raat van rechthoekige stukjes bouwland met walletjes ertussen.

AMK terrein 17A-004.

Drentse zandgebied

Het Drentse zandgebied, met 5034 km² de grootste regio, is qua absolute aantal complexen de op één na grootste archeoregio. De dichtheid aan complexen ligt met 40 per 100 km² ongeveer op het landelijk gemiddelde. Het complextype grafheuvel komt met 39% verreweg het meest voor. In vergelijking met de andere zandregio's komen opmerkelijk veel grafheuvels voor met een datering in de IJzertijd. Het op één na meest voorkomende complextype wordt gevormd door de categorie onbepaalde nederzetting met 26%. In frequentie daarop volgend komen de categorieën stad/dorp (8%) en huisterp (6%). Alle andere complextypen zijn met minder dan 5% vertegenwoordigd. Grondstofwinning en industrie/nijverheid komen in deze archeoregio weinig voor. De complextypen scheepvaart, economie onbepaald, Romeinse villa en legerplaats komen helemaal niet voor.

De in eerste instantie in deze regio misschien niet verwachte huisterpen en terpen komen voor in de (voormalige) veengebieden binnen de regio. Bij het complextype onbepaalde nederzetting zijn alle perioden van Paleolithicum tot en met Middeleeuwen vertegenwoordigd. Relatief opvallend veel van deze nederzettingen zijn, net als in het Brabantse zandgebied, uit het Mesolithicum en – in wat mindere mate – uit het Neolithicum. Ten opzichte van de andere zandregio's zijn er daarentegen opvallend weinig complexen van het type onbepaalde nederzetting uit de Romeinse Tijd.

Zeer hoog ten opzichte van andere archeoregio's scoort de landbouw, met name voor de IJzertijd-Romeinse Tijd. Dit is mede het resultaat van een gerichte studie naar de Celtic fields in dit gebied.

De hunebedden komen vrijwel uitsluitend in deze archeoregio voor.

Archeoregio 2

Afb. 3.3 Deze vloeislakken in de bossen van Apeldoorn (Gelderland) zijn een tastbare herinnering aan de Vroeg Middeleeuwse ijzerproductie. De in de bodem voorkomende klapperstenen waren de grondstof voor dit metaal.

AMK terrein 33B-003.

Utrechts-Gelderse zandgebied

Het Utrechts-Gelderse zandgebied heeft een oppervlak van 2984 km² en heeft een bovengemiddelde dichtheid aan complexen per 100 km²: 56. Het meest voorkomende complextype in deze archeoregio is dat van de grafheuvel met maar liefst 55%, op ruime afstand gevolgd door het complextype onbepaalde nederzetting met 17% en de huisterpen met 12%. De complexen scheepvaart, economie onbepaald, megalietgraf, Romeinse villa, cultusplaats en motte/vliedberg komen in het geheel niet voor. De overige typen komen met maximaal 3% voor.

De verspreiding van de grafheuvels is nauw gerelateerd aan het voorkomen van de stuwwalcomplexen van de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug; opvallend daarbij is het uiterst geringe voorkomen van grafheuvels in het zuidoostelijk kwadrant van de Veluwe.

Ten opzichte van de andere regio's op het pleistocene zand komen urnenvelden minder voor.

De huisterpen komen voor in twee clusters. Deze zijn gelegen op kleigronden van de Zuiderzee en in (voormalige) veengebieden. Het eerste cluster ligt ten zuiden van Kampen, het tweede bij de monding van de Eem.

Sporen van grondstofwinning en industrie/nijverheid komen in de Prehistorie en de Romeinse Tijd hier nauwelijks voor. In de Middeleeuwen betreft het met name de ijzerwinning.

Archeoregio 3

Afb. 3.4 Deze huisterp uit de Late Middeleeuwen op het Kampereiland (Overijssel) is nog steeds in gebruik. De lage ligging van het kleigebied in de monding van de IJssel, maakte de terpjes noodzakelijk.

AMK terrein 21D-160.

Overijssels-Gelderse zandgebied

Het Overijssels-Gelderse zandgebied, met een oppervlak van 3912 km² de op één na grootste regio, kent slechts 23 complexen per 100 km². Dit is een dichtheid die ver onder het landelijk gemiddelde ligt.

De meest voorkomende complextypen in deze regio zijn onbepaalde nederzetting (30%), huisterp (23%), grafheuvel (20%) en versterkt huis (11%). De daarop volgende groep komt in aanzienlijk mindere aantallen voor: kasteel (3,6%), urnenveld (3,1%) en landweer/schans (2,9%). Niet voorkomen de complextypen scheepvaart, economie onbepaald, Romeinse villa, cultusplaats en legerplaats. De percentage van de andere categorieën liggen tussen de 0 en 2%.

De huisterpen liggen, enkele uitzonderingen langs rivieren daargelaten, uitsluitend op de kleigronden (van de Zuiderzee) aan de monding van de IJssel en het Zwartewater.

Er zijn geen resten van grondstofwinning en industrie/nijverheid uit de Prehistorie bekend. De sporen van landbouw en infrastructuur komen in vergelijking tot andere zandgebieden slechts sporadisch voor.

Periode																									
Paleo																					5				
Paleo-neo																					4				
Paleo-brons																					1				
Meso																					37				
Meso-neo																					6				
Meso-brons																					2				
Meso-ijz																					2				
Neo						1	11	1													26				
Neo-brons							140														9				
Neo-ijz			1				5														1				
Neo-vme																					1				
Bron						1	7		1												10				
Bron-ijz						3	15		25												6				
IJz						3	3		1												44				
IJz-rom	1			2		1			1												15				
IJz-vme																					1				
IJz-lme																					1				
Rom			3				5														19				
Rom-vme																					1				
Vme						2															13				
Vme-lme	1									1								1		1	16				
Vme-nt																					2				
Lme	2	2								4		1		9	35		5	18	2	4	1				
Xme															2						2				
Lme-nt		3	1							203		1	1	89	5		7	9	1	15	335				
Nt		2				2								1	2		1	1		6	15				
Onbekend															1						1				
Totaal	4	10	2	2	-	18	181	1	28	1	207	-	2	1	99	267	-	13	32	3	26	-	1	898	
% complex/totaal	0,4	1,1	0,2	0,2		2,0	20,2	0,1	3,1	0,1	23,1		0,2	0,1	11,0	29,7		1,4	3,6	0,3	2,9		0,1		
Grondstofwinning																									
Industrie/nijverheid																									
Landbouw																									
Celtic field																									
Scheepvaart																									
Begraving overig																									
Grafheuvel																									
Megalietgraf																									
Urnenveld																									
Infrastructuur																									
Huisterp																									
Romeinse villa																									
Stad/dorp																									
Terp/wierde																									
Versterkt huis																									
Nederzetting onbepaald																									
Cultusplaats																									
Kerk/klooster																									
Kasteel																									
Motte/vliedberg																									
Landweer/schans																									
Legerplaats																									
Onbepaald																									
Totaal																									

Tabel 3.7 Overijsels-Gelderse zandgebied: overzicht van de hoeveelheid bekende complexen per complextype per periode.

Archeoregio 4

Afb. 3.5 De Middeleeuwse plaggendekken, ook wel essen, akkers of kampen genoemd, bedekken vaak vindplaatsen van de Bronstijd tot en met de Middeleeuwen. Van onder deze akker bij Olland (Noord Brabant) zijn vondsten uit een Romeinse nederzetting bekend.

AMK terrein 51B-028.

Brabantse zandgebied

Het Brabantse zandgebied is met 5000 km² de op één na grootste archeoregio. Met slechts 20 complexen per 100 km² ligt de dichtheid aan complexen in deze regio ver onder het landelijk gemiddelde.

Het meest voorkomende complextype is ook hier onbepaalde nederzetting, die 51% van het totaal van de complexen in de regio uitmaken. Grafheuvels, urnenvelden en overige begravingen vormen respectievelijk 17%, 10% en 6% van het totaal. Het type kasteel en kerk/klooster komt met 5% en 3,5% voor. Niet aanwezig zijn de complextypen Celtic fields, scheepvaart, economie onbepaald, megalietgraf, terp en cultusplaats. De andere categorieën liggen tussen de 0 en 1,5%.

Ten opzichte van de andere zandregio's is het aantal grafheuvels zeer gering, terwijl daarentegen de urnenvelden verhoudingsgewijs hoog scoren. Het is opvallend dat bij het complextype grafheuvels er ten opzichte van andere zandregio's verhoudingsgewijs veel in de Bronstijd gedateerd zijn. Elders komen de ruimere dateringen Neolithicum-Bronstijd of Neolithicum-IJzertijd veel meer voor.

Bij het complextype onbepaalde nederzetting is het Mesolithicum met 17% zeer sterk vertegenwoordigd.

Opvallend laag ten opzichte van de meeste andere regio's scoren industrie, maar vooral ook landbouw.

Periode																								
Paleo																						23	23	
Paleo-meso																						41	42	
Paleo-neo																						6	6	
Paleo-brons																						1	1	
Meso	1																					90	92	
Meso-neo																						6	6	
Meso-brons																						3	3	
Meso-ijz																						1	1	
Meso-rom																						1	1	
Meso-lme																						1	1	
Meso-xme																						1	1	
Neo																						18	24	
Neo-brons																						3	27	
Neo-ijz																						3	13	
Neo-rom																						1	1	
Neo-lme																						1	1	
Brons																						6	137	
Brons-ijz																						6	58	
Brons-rom																						4	4	
IJz	1																					68	133	
IJz-rom																						53	62	
IJz-vme																						2	2	
IJz-lme																						3	3	
IJz-nt																						1	1	
Rom	2																					49	82	
Rom-vme																						6	6	
Rom-lme																						9	10	
Vme																						10	20	
Vme-lme																						26	30	
Vme-nt																						2	2	
Lme	1	5																					59	131
Xme																						5	13	
Xme-lme																						1	1	
Lme-nt	1	2																					5	55
Xme-nt																						1	1	
Nt																						1	7	
Onbekend																						2	7	
Totaal	-	6	8	-	-	56	170	-	105	5	11	7	1	-	7	518	-	35	50	3	15	1	10	1008

% complex/totaal

	0,6	0,8			5,6	16,9		10,4	0,5	1,1	0,7	0,1		0,7	51,4		3,5	5,0	0,3	1,5	0,1	1,0
--	-----	-----	--	--	-----	------	--	------	-----	-----	-----	-----	--	-----	------	--	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Grondstofwinning																							
Industrie/nijverheid																							
Landbouw																							
Celtic field																							
Scheepvaart																							
Begruving overig																							
Grafheuvel																							
Megalietgraf																							
Urnenveld																							
Infrastructuur																							
Huisterp																							
Romeinse villa																							
Stad/dorp																							
Terp/wierde																							
Versterkt huis																							
Nederzetting onbepaald																							
Cultusplaats																							
Kerk/klooster																							
Kasteel																							
Motte/wiedberg																							
Landweer/schans																							
Legerplaats																							
Onbepaald																							
Totaal																							

Tabel 3.8 Brabantse zandgebied: overzicht van de hoeveelheid bekende complexen per complextype per periode.

Archeoregio 5

Afb. 3.6 In het bosje op de achtergrond liggen de ruïnes van het Middeleeuwse kasteel het Gennepershuis te Gennep (Limburg). Rechts zijn de resten van de grachten en wallen uit de Tachtigjarige Oorlog zichtbaar.

AMK terrein 46B-019.

Limburgse zandgebied

Het Limburgse zandgebied is qua oppervlak met 784 km² de op twee na kleinste van de archeoregio's en heeft in het totaal slechts 307 complexen. Dit verklaart het gering aantal complextypen en perioden in de tabel. De dichtheid van 39 complexen per 100 km² zit echter net onder het landelijk gemiddelde.

Van die 307 nemen de onbepaalde nederzettingen 49% voor hun rekening. Grafheuvels en overige begravingen komen met 11% en 8% voor. De volgende geaggregeerde complextypen komen in deze regio niet voor: grondstofwinning, landbouw, Celtic field, scheepvaart, economie onbepaald, megalietgraf, huisterp, stad/dorp, terp en cultusplaats. De percentages van de overige categorieën liggen tussen de 0,3 en 6,2%.

Bij zowel het complextype overige begravingen als bij onbepaalde nederzetting zijn de Vroege middeleeuwen, maar meer nog de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, opvallend gering vertegenwoordigd. Eveneens opmerkelijk is de afwezigheid van de complextypen grondstofwinning en landbouw in deze archeoregio.

Periode																								
Paleo-meso																							1	
Paleo-neo																							14	
Paleo-ijz																							2	
Meso																							6	
Meso-neo																							11	
Meso-brons																							1	
Neo						1																	19	
Neo-brons							8																4	
Neo-ijz							5																1	
Brons						1	11																4	
Brons-ijz						7			7														2	
IJz						1	10		3														41	
IJz-rom										1													10	
Rom		8				11	1			16		14											22	
Rom-vme																						1	1	
Vme						4											3		1		1		9	
Vme-lme																	2		1		1		4	
Lme														1	5		1	7	9	4			27	
Xme																							2	
Lme-nt																		2	3				5	
Nt		1								2									1		6		10	
Totaal	-	9	-	-	-	25	35	-	10	19	-	14	-	-	1	150	-	5	11	11	10	7	-	307
% complex/totaal		2,9				8,1	11,4		3,3	6,2		4,6			0,3	48,9		1,6	3,6	3,6	3,3	2,3		
	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Celtic field	Scheepvaart	Begraving overig	Grafheuvel	Megalietgraf	Urnenveld	Infrastructuur	Huisterp	Romeinse villa	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Cultusplaats	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Legerplaats	Onbepaald	Totaal

Tabel 3.9 Limburgse zandgebied: overzicht van de hoeveelheid bekende complexen per complextype per periode.

Archeoregio 6

Afb. 3.7 Op het plateau langs de Keutelbeek bij Beek (Limburg) ligt een nederzetting van de vroegste landbouwers in Nederland. Het terrein waar aan het begin van het Neolithicum de boeren woonden wordt nu door de ploeg aangesneden.

AMK terrein 68D-043.

Limburgse lössgebied

Het Limburgse lössgebied is met een oppervlak van 597 km² de kleinste archeoregio. Ondanks het geringe aantal van 275 complexen, ligt de dichtheid met 46 complexen per 100 km² net boven het landelijk gemiddelde. De onbepaalde nederzettingen zijn met 45% het sterkst vertegenwoordigd. Het enige andere complextype dat boven de 10% uitkomt, betreft met 20% de Romeinse villa's. Rond de 5% scoren de categorieën grafheuvel, infrastructuur en landweer/schans. De volgende complextypen komen niet voor: landbouw, Celtic field, scheepvaart, economie onbepaald, megalietgraf, urnenveld, huisterp en terp. De percentages van de andere complextypen liggen tussen de 0,7 en 4,0.

Binnen het complextype onbepaalde nederzetting komt het Neolithicum met 55 complexen (44%) opmerkelijk veel voor. Dit complextype scoort verhoudingsgewijs laag voor de Romeinse Tijd. Er zijn ook weinig onbepaalde nederzettingen en overige begravingen uit de Vroege Middeleeuwen. Uiteraard zijn er relatief veel Romeinse villa's in deze regio.

Het complextype landbouw komt voor de relevante perioden nauwelijks voor. De complextypen overige begravingen en grafheuvels zijn in alle perioden slecht vertegenwoordigd.

De voor de Romeinse Tijd aanwezige infrastructuur betreft in alle gevallen (delen van) Romeinse wegen.

De grondstofwinning en de industrie uit het Neolithicum betreft vuursteenwinning en -bewerking. Voor de andere perioden scoren deze complextypen opmerkelijk laag.

Periode																								
Paleo																							5	
Paleo-meso																							4	
Paleo-neo																							3	
Meso																							12	
Meso-neo																							6	
Neo	10	10																				1	76	
Neo-ijz																							2	
Brons							8																8	
IJz																							9	
IJz-rom																							2	
IJz-vme																							1	
Rom		2				4	4			7		55	1		16	2						3	94	
Vme						2									1					1			4	
Vme-lme															1		1						2	
Lme		2											2		3	6	2	3	7	9			34	
Xme															1					1	2		4	
Lme-nt																1			1				2	
Xme-nt	1																						1	
Nt															1							2	3	
Onbekend																							3	
Totaal	11	14	-	-	-	6	15	-	-	7	-	55	3	-	5	124	2	3	4	9	14	3	-	275
% complex/totaal	4,0	5,1				2,2	5,5			2,5		20,0	1,1		1,8	45,1	0,7	1,1	1,5	3,3	5,1	1,1		
	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Celtic field	Scheepvaart	Begraving overig	Graffeuveel	Megalietgraf	Urnenveld	Infrastructuur	Huisterp	Romeinse villa	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Cultusplaats	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Legerplaats	Onbepaald	Totaal

Tabel 3.10 Limburgse lössgebied: overzicht van de hoeveelheid bekende complexen per complextype per periode.

Archeoregio 7

Afb. 3.8 Op de voorgrond de omgrachting en de huisplaats van de versterkte, Middeleeuwse nederzetting Harssens te Winsum (Groningen). In dit vlakke landschap waren watervoerende grachten de methode van beveiliging.

AMK terrein 07D-002.

Fries-Groningse kleigebied

Het Fries-Groningse kleigebied is de archeoregio met het grootste aantal complexen: 3310. Het is ook de regio met het grootste aantal complexen per 100 km², te weten 115.

De twee meest voorkomende complextypen, terpen en huisterpen, vormen samen 70% van het gehele bestand van deze regio (respectievelijk 38% en 32%). Deze complexen worden op afstand gevolgd door de versterkte huizen met 12%. Veel minder voorkomend zijn onbepaalde nederzettingen (5%), steden en dorpen (4,8%) en kerken en kloosters (3,8%). De complextypen landbouw, overige begravingen, infrastructuur, landweer/schans, industrie/nijverheid, kasteel en grondstofwinning maken tussen de 0 en 1,5% van het bestand uit. Niet voorkomend zijn de typen Celtic fields, scheepvaart, economie onbepaald, grafheuvel, megalietgraf, urnenveld, Romeinse villa, cultusplaats, motte/vliedberg en legerplaats.

In tegenstelling tot andere holocene archeoregio's komen de complextypen huisterpen en terpen hier met dateringen vanaf de IJzertijd voor. Elders zijn deze vrijwel zonder uitzondering vanaf de Late Middeleeuwen gedateerd. Opmerkelijk is dat de complextypen industrie en landbouw tot de Late Middeleeuwen ontbreken.

Periode																								
Paleo-lme																							1	
Meso																							12	
Meso-neo																							7	
Neo			1																				5	
IJz										4			23										4	
IJz-rom						1				24			33										49	
IJz-vme			1							1			8										10	
IJz-lme			3							47			405										5	
IJz-xme										2			1										3	
IJz-nt			2							1	25		386										414	
Rom										3			9										7	
Rom-vme						1							1										2	
Rom-lme			1							8			67										1	
Rom-xme										1			2										1	
Rom-nt										1			10										11	
Vme			1			6				25			17										4	
Vme-lme			6							105			65		1								7	
Vme-xme										1													1	
Vme-nt										7			26										3	
Lme		6	23			15				10	388		135	207	26								79	
Xme			7			5				5	192		35	1	14								1	
Xme-lme			1							2			6										6	
Lme-nt			4			9				1	208		153	30	117	15							41	
Xme-nt										1	2		7	1									1	
Nt	1	2				1					13		5	1	72	2							3	
Onbekend			1			1					2				2	3							9	
Totaal	1	8	51	-	-	39	-	-	-	18	1061	-	158	1267	401	166	-	126	3	-	9	-	2	
% complex/totaal	0,0	0,2	1,5			1,2				0,5	32,1		4,8	38,3	12,1	5,0		3,8	0,1		0,3		0,1	
	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Celtic field	Scheepvaart	Begraving overig	Grafheuvel	Megalietsgraf	Urnenveld	Infrastructuur	Huisterp	Romeinse villa	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Cultusplaats	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Legerplaats	Onbepaald	Totaal

Tabel 3.11 Fries-Groningse kleigebied:
overzicht van de hoeveelheid bekende
complexen per complextype per periode.

Archeoregio 8

Afb. 3.9 De Westfriese Omringdijk bij Aartswoud (Noord-Holland) is in de Late Middeleeuwen ontstaan uit het met elkaar verbinden en ophogen van oude waterstaatkundige dijkjes. De Omringdijk is door de Graven van Holland mede aangelegd om de West-Friezen te controleren.

AMK terrein 14G-031.

Noordhollandse kleigebied

Het Noordhollandse kleigebied is met een oppervlakte van 1186 km² een relatief kleine regio. De dichtheid van 50 complexen per 100 km² ligt boven het landelijk gemiddelde.

De onbepaalde nederzettingen vormen met bijna 50% het meest voorkomende complextype in het Noordhollandse kleigebied. De een na grootste categorie, steden en dorpen, komen met 15% aanzienlijk minder voor. In aantal aflopend zijn de complextypen huisterp (11%), infrastructuur (8%), kerk/klooster (5%) en grafheuvel (5%). Tussen de 1,7 en 0,2% komen negen complexen voor: landweer/schans, landbouw, kasteel, terp, industrie/nijverheid, overige begravingen, grondstofwinning, scheepvaart en motte/vliedberg. De andere categorieën komen niet voor: Celtic field, economie onbepaald, megalietgraf, urnenveld, Romeinse villa, versterkt huis, cultusplaats en legerplaats.

De onbepaalde nederzettingen uit het Neolithicum en de Bronstijd zijn vooral geconcentreerd in het West-Friese deel van deze archeoregio. Het zelfde geldt voor de (Bronstijd) grafheuvels.

Het relatief grote aantal bij infrastructuur slaat vrijwel geheel op (delen van) dijken uit de Late Middeleeuwen.¹²

Opmerkelijk zijn de vier complexen landbouw uit het Neolithicum omdat er voor heel Nederland slechts zes bekend zijn.

¹² Deze zijn in de Archeologische Monumentenkaart opgenomen op verzoek van de provincie Noord-Holland.

Archeoregio 9

Afb. 3.10 Een met bomen omzoomde huisterp uit de Late Middeleeuwen bij Oldeboorn (Friesland). Veel huisterpen zijn niet archeologisch onderzocht, maar zijn als zodanig herkend op oude kaarten of door de – ook hier zichtbare – lichte welving in het landschap.

AMK terrein 11A-138.

Friese veengebied

Het Friese veengebied heeft het op een na laagste aantal complexen: 197. Het aantal complexen per 100 km² (13) is het laagste van alle regio's. Huisterpen komen met 34% het meest voor, gevolgd door onbepaalde nederzettingen met 25%. In frequentie daarop volgend zijn: stad /dorp (14%), terp (12%), versterkt huis (8%), kerk/klooster (5%). Van de overige aanwezige typen zijn er maar een of twee. Het betreft de complextypen industrie/nijverheid, grafheuvel, megalietgraf, motte/vliedberg, landweer/schans en overige begravingen. Niet aanwezig zijn: grondstofwinning, landbouw, Celtic field, scheepvaart, economie onbepaald, urnenveld, infrastructuur, Romeinse villa, cultusplaats, kasteel en legerplaats. Complextypen uit de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen ontbreken (vrijwel) volledig. Binnen de categorie onbepaalde nederzetting is het Mesolithicum sterk vertegenwoordigd.

Periode																								
Paleo-meso																					3			
Meso																					17			
Meso-neo																					8			
Neo								1													1			
Neo-brons							1														2			
Bron-ijz																					1			
IJz-rom													2								10			
IJz-lme													1								1			
Rom													1								1			
Rom-nt																					1			
Lme		1								51		3	12	7	7		8		1		91			
Lme-nt							1			15		24	7	7		1					55			
Nt														2	1					1	4			
Totaal	-	1	-	-	-	2	1	1	-	-	66	-	27	23	16	49	-	9	-	1	197			
% complex/totaal		0,5				1,0	0,5	0,5			33,5		13,7	11,7	8,1	24,9		4,6		0,5	0,5			
	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Celtic field	Scheepvaart	Begraving overig	Grafheuvel	Megalietgraf	Urnenveld	Infrastructuur	Huisterp	Romeinse villa	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Cultusplaats	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Legerplaats	Onbepaald	Totaal

Tabel 3.13 Friese veengebied: overzicht van de hoeveelheid bekende complexen per complextype per periode.

Archeoregio 10

Afb. 3.11 Dit in Swifterbant (Flevoland) gelegen terrein bevat de resten van een nederzetting uit het Neolithicum. De hier aangetroffen cultuur wordt, naar de vindplaats ervan, Swifterbant Cultuur genoemd.

AMK terrein 20G-002.

Flevolandse kleigebied

Met 195 complexen is het Flevolandse kleigebied het minst bedeed. Het aantal complexen ligt met 13,3 per 100 km² net boven dat van het Friese veengebied.

De meest voorkomende complextypen in Flevolandse kleigebied zijn de onbepaalde nederzetting met 56% en de scheepvaart met 31%. De overige aanwezige complextypen komen slechts sporadisch voor (tezamen 13%). Dit zijn de complextypen overige begraving, infrastructuur, terp, kerk/klooster, kasteel, motte/vliedberg en landbouw. Niet aanwezig zijn: grondstofwinning, industrie/nijverheid, Celtic field, economie onbepaald, grafheuvel, megalietgraf, urnenveld, huisterp, Romeinse villa, stad/dorp, versterkt huis, cultusplaats, landweer/schans en legerplaats.

Omdat Flevoland een jonge inpoldering is, liggen de relatief hoge aantallen scheepswrakken voor de hand.

Het overgrote deel van de onbepaalde nederzettingen uit de prehistorie zijn eerder verwachte dan aangetoonde waarden.¹³

¹³ Dit is een gevolg van de toepassing van een specifiek verwachtingsmodel.

Periode																								
Paleo																					2			
Paleo-meso																					12			
Paleo-neo																					32			
Paleo-brons																					3			
Paleo-ijz																					4			
Meso																					3			
Meso-neo																					14			
Neo			1			5															26			
Neo-brons																					3			
Bron																					2			
IJz-rom																					3			
Vme-lme																					1			
Lme					2				2			1		1		1	1	1			9			
Xme									1					2		1					4			
Lme-nt					10	1						3					1	1			16			
Xme-nt									2					2							4			
Nt					49	1										1					51			
Totaal	-	-	1	-	61	7	-	-	-	5	-	-	-	4	-	110	-	3	2	2	-	-	-	195
% complex/totaal			0,5		31,3	3,6			2,6				2,1		56,4		1,5	1,0	1,0					
	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Celtic field	Scheepvaart	Begraving overig	Grafheuvel	Megalietgraf	Urnenveld	Infrastructuur	Huisterrp	Romijnse villa	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Cultusplaats	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Legerplaats	Onbepaald	Totaal

Tabel 3.14 Flevolandse kleigebied: overzicht van de hoeveelheid bekende complexen per complextype per periode.

Archeoregio 11

Afb. 3.12 De Middeleeuwse kerkheuvel in Heiloo (Noord-Holland), herbergt naast een kerkhof ook de voorganger(s) van de huidige kerk.

AMK terrein 19A-008.

Hollandse duingebied

De oppervlakte van het Hollandse duingebied is met 654 km² klein en mede daardoor is het aantal complexen gering (329). De dichtheid ligt met 50 complexen per km² daarentegen boven het landelijk gemiddelde. Het complextype onbepaalde nederzetting is met 51% veruit de grootste groep binnen deze regio. Vijf complexen komen voor met een frequentie van 7 à 9%: versterkt huis, kerk/klooster, kasteel, landbouw en infrastructuur. Van de overige aanwezige complextypen liggen de percentages tussen de 2,7 en 0,3%. Dit zijn de categorieën overige begravingen, industrie/nijverheid, stad/dorp, motte/vliedberg, landweer/schans, legerplaats, Romeinse villa, grondstofwinning en huisterp. Celtic field, scheepvaart, economie onbepaald, grafheuvel, megalietgraf, urnenveld, terp en cultusplaats komen niet voor. Het complextype landbouw komt vergeleken met andere regio's in veel perioden voor.

Periode																								
Neo																					4			
Neo-brons																					1			
Neo-ijz			1																		1			
Neo-rom																					1			
Neo-nt			2																		2			
Brons			1																		2			
Brons-ijz			1																		3			
Brons-rom																					2			
Brons-nt			2						2												2			
IJz			2																		12			
IJz-rom			3																		25			
IJz-vme																					2			
IJz-lme																					3			
IJz-nt									1												1			
Rom		2				5			2		2										24			
Rom-vme																					10			
Rom-lme																					1			
Vme			2			2															13			
Vme-lme			2											1	5		4			1	5			
Vme-nt			1											2	1		1				4			
Lme	1	1	7					9			2		18	14	13	14	2				81			
Xme															1						1			
Lme-nt						2		9			1		3	30	9	11					65			
Nt		3							1		1		6	7		1			3		22			
Totaal	1	6	24	-	-	9	-	-	-	23	1	2	4	-	28	167	-	27	26	3	329			
% complex/totaal	0,3	1,8	7,3			2,7				7,0	0,3	0,6	1,2		8,5	50,8		8,2	7,9	0,9	0,9	0,9	0,6	
Grondstofwinning																								
Industrie/nijverheid																								
Landbouw																								
Celtic field																								
Scheepvaart																								
Begraving overig																								
Grafheuvel																								
Megalietgraf																								
Urnenveld																								
Infrastructuur																								
Huisterp																								
Romeinse villa																								
Stad/dorp																								
Terp/wierde																								
Versterkt huis																								
Nederzetting onbepaald																								
Cultusplaats																								
Kerk/klooster																								
Kasteel																								
Motte/vliedberg																								
Landweer/schans																								
Legerplaats																								
Onbepaald																								
Totaal																								

Tabel 3.15 Hollandse duingebied: overzicht van de hoeveelheid bekende complexen per complextype per periode.

Archeoregio 12

Afb. 3.13 Op het eiland Marken (Noord-Holland) liggen nog vijftien terpen uit de Late Middeleeuwen. De nu onbebouwde terp op de voorgrond is deels overdekt door de dijk om Marken; de huisjes op de achtergrond staan op een andere terp.

AMK terrein 25F-003.

Hollandse veen- en kleigebied

Met 65 complexen per 100 km² is het Hollandse veen- en kleigebied de regio met de op een na hoogste dichtheid aan complexen.

De huisterp is met 55% het meest voorkomende complextype. Het daarna meest voorkomende type is de onbepaalde nederzetting (22%). Geleidelijk in frequentie afnemend komen vervolgens de complexen stad/dorp (5,0%), infrastructuur (4,3%), versterkt huis (3,4%), industrie/nijverheid (2,8%), kerk/klooster (2,3%) en kasteel (1,7%). Complexen die tot maximaal vijftien keer voorkomen zijn: grondstofwinning, scheepvaart, economie onbepaald, legerplaats, motte/vliedberg, overige begravingen, landbouw, terp en landweer/schans. Niet voorkomen: Celtic field, grafheuvel, megalietgraf, urnenveld, Romeinse villa en cultusplaats.

Binnen de archeoregio hebben 84% van de complexen een datering in de Late Middeleeuwen of jonger.

Met uitzondering van het complextype onbepaalde nederzetting ontbreken alle typen van voor de IJzertijd volledig. Ook de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen zijn in deze regio slechts spaarzaam vertegenwoordigd. Een uitzondering daarop vormen de complextypen infrastructuur en legerplaats; deze hebben hun relatief hoge aantal te danken aan het voorkomen van de Romeinse limes.

Het relatief grote aantal complexen infrastructuur daterend uit de Late Middeleeuwen of Nieuwe Tijd zijn vrijwel zonder uitzondering (delen van) bedijking.¹⁴

De onbepaalde nederzettingen met een datering in het Meso-Neolithicum zijn feitelijk donken, waarbij het in de meeste gevallen eerder gaat om verwachte dan om aangetoonde waarden.¹⁵

¹⁴ Deze zijn in de Archeologische Monumentenkaart opgenomen op verzoek van de provincie Noord-Holland.

¹⁵ Dit is een gevolg van de toepassing van een specifiek verwachtingsmodel.

Periode																								
Paleo-ijz																					1			
Meso																					1			
Meso-neo																					63			
Neo																					12			
Neo-brons																					5			
Neo-ijz																					1			
Neo-rom																					9			
Brons																					2			
Brons-ijz																					3			
IJz					1																25			
IJz-rom																					25			
Rom			4			3			17	11		1									69			
Rom-vme																					4			
Rom-lme																					1			
Rom-xme																					1			
Vme		1				1				1									1		4			
Vme-lme																	2				7			
Vme-nt																					2			
Lme	1		1			1			12	563		2	8	33	90	26	24	4			765			
Xme																1					1			
Lme-nt		2	2			2			45	410		85	6	21	81	9	7				670			
Nt		49	1						11	43		6		10	4	5			15		144			
Onbekend															3				1		4			
Totaal	1	52	8	-	1	7	-	-	-	85	1028	-	94	14	64	413	-	43	32	5	15	6	-	1868
% complex/totaal	0,1	2,8	0,4	-	0,1	0,4	-	-	-	4,6	55,0	-	5,0	0,7	3,4	22,1	-	2,3	1,7	0,3	0,8	0,3	-	
	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Celtic field	Scheepvaart	Begraving overig	Grafheuvel	Megalietgraf	Urnenveld	Infrastructuur	Huisterp	Romeinse villa	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Cultusplaats	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/viedberg	Landweer/schans	Legerplaats	Onbepaald	Totaal

Tabel 3.16 Hollandse veen- en kleigebied: overzicht van de hoeveelheid bekende complexen per complextype per periode.

Archeoregio 13

Afb. 3.14 In de Bronstijd vestigden de bewoners van het rivierengebied zich vaak op de wat hoger gelegen, zavelige gronden. Deze nederzettingsterreinen, zoals hier in Opheusden (Gelderland), worden nog steeds intensief gebruikt.

AMK terrein 39F-064.

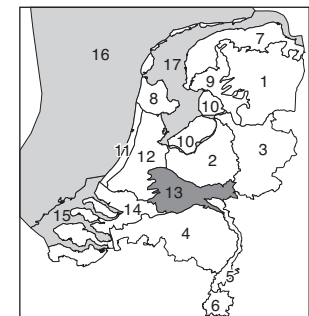
Utrechts-Gelderse rivierengebied

De dichtheid aan complexen is met 57 per 100 km² de op twee na hoogste van de archeoregio's.

De onbepaalde nederzettingen vormen in deze archeoregio met 69% veruit de grootste groep. De volgende in aantal zijn de versterkte huizen met 8%, kastelen met 6% en met 5% de huisterpen. Kerk/klooster (3,4%) en overige begravingen (2,5%) zijn daarop volgend. De overige aanwezige complextypen komen voor in een frequentie van 0,1 tot 1,0%. Niet aanwezig zijn: grondstofwinning, Celtic field, economie onbepaald en megalietgraf.

De onbepaalde nederzettingen met datering Mesolithicum-Neolithicum zijn vrijwel zonder uitzondering donken in het westelijk deel van het Rivierengebied. Het gaat daarbij, zoals al eerder is opgemerkt, veelal eerder om verwachte dan om feitelijk aangetoonde waarden.

Binnen het complextype onbepaalde nederzetting zijn met name de (Late) IJzertijd tot en met de Romeinse Tijd zeer sterk vertegenwoordigd.

Periode																										
Meso																							1			
Meso-neo																							21	3	24	
Meso-brons																							3		3	
Meso-rom																							1		1	
Neo																							20		20	
Neo-brons																							32	1	33	
Neo-ijz																							3	3	6	
Neo-rom																							2		2	
Neo-lme																							1		1	
Bron						4																	33		37	
Bron-ijz								1															13		14	
Bron-rom																							3		3	
Bron-lme																							2		2	
Bron-nt																							1		1	
IJz						3		2															32		37	
IJz-rom						3					1												241	1	246	
IJz-vme																							44		44	
IJz-lme																							52		52	
IJz-xme																							3		3	
Rom			1		1	15			3		8	3										121	2	12	1	167
Rom-vme						3																	15	2	20	
Rom-lme																							35		1	36
Rom-nt												1											1		2	
Vme		1				4																	35		40	
Vme-lme						2				1			1										49	3	2	58
Vme-nt												1											6	1		8
Lme		2	1			4				41	2	2	24	120	28	47	6	1								278
Xme										1													2			3
Lme-nt									27		6		73	24	12	28	1	1								172
Nt													14	4			2	3								23
Onbekend		1								1													2			4
Totaal	-	4	2	-	1	34	4	-	3	4	70	9	13	3	111	920	3	46	75	11	5	14	9	1341		
% complex/totaal		0,3	0,1		0,1	2,5	0,3		0,2	0,3	5,2	0,7	1,0	0,2	8,3	68,6	0,2	3,4	5,6	0,8	0,4	1,0	0,7			
Grondstofwinning																										
Industrie/nijverheid																										
Landbouw																										
Celtic field																										
Scheepvaart																										
Begraving overig																										
Grafheuvel																										
Megalietgraf																										
Urnenveld																										
Infrastructuur																										
Huisterp																										
Romeinse villa																										
Stad/dorp																										
Terp/wierde																										
Versterkt huis																										
Nederzetting onbepaald																										
Cultusplaats																										
Kerk/klooster																										
Kasteel																										
Motte/vliedberg																										
Landweer/schans																										
Legerplaats																										
Onbepaald																										
Totaal																										

Tabel 3.17 Utrechts-Gelderse rivierengebied:
overzicht van de hoeveelheid bekende
complexen per complextype per periode.

Archeoregio 14

Afb. 3.15 Dit fort bij Axel (Zeeland) maakt onderdeel uit van de Staats-Spaanse linies uit de Tachtigjarige Oorlog. Deze locatie wordt voor toeristische en educatieve doeleinden weer herkenbaar gemaakt.

AMK terrein 67H-006.

Zeeuwse kleigebied

Qua oppervlak is het Zeeuwse kleigebied de op drie na grootste archeoregio. Met een dichtheid van 19 complexen per 100 km² is deze regio echter de op twee na minst bedeelde.

In dit gebied is het complextype onbepaalde nederzetting met 30% het meest voorkomend. Dit wordt gevolgd door het complextype stad/dorp met 15%. De complextypen motte/vliedberg (8,7%), kerk/klooster (8,3%), huisterp (8,2%), landweer/schans (7,9%) en kasteel (6,4%) vormen een grote middengroep. Overige begravingen (4,1%), versterkt huis (3,3%), terpen (2,6%), landbouw (2,2%) en infrastructuur (1,5%) vormen het volgende cluster. De overige aanwezige complextypen hebben alle minder dan 1% van het totaal, dit zijn: legerplaats, industrie/nijverheid, grondstofwinning, scheepvaart en Romeinse villa. Niet voor komen Celtic field, economie onbepaald, grafheuvel, megalietgraf, urnenveld en cultusplaats.

De overgrote meerderheid van de complexen dateren uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Dit fenomeen is ook in de type complexen herkenbaar.

De complextypen die dateren van voor de IJzertijd zijn ofwel op de pleistocene gronden in het zuiden van Zeeuws Vlaanderen geconcentreerd, ofwel in het zuiden van Zuid-Holland (Voorne-Putten, Hoeksche Waard).

Bij de onbepaalde nederzettingen zijn complexen uit de Romeinse Tijd met bijna 40% relatief sterk vertegenwoordigd.

Hoewel cultusplaats hier niet voorkomt, is de beroemde Nehalennia cultusplaats oorspronkelijk wel uit deze archeoregio afkomstig. Door latere onderspoeling is dit complex echter in de Oosterschelde gegleden en daarmee in de archeoregio Voordelta/Zeeuwse stromen beland.

Periode																								
Paleo-nt																							1	
Meso																							1	
Meso-neo																							2	
Neo																							6	
Brons																							1	
IJz																							23	
IJz-rom			2																				10	
Rom	1	1				7				5		1											79	
Rom-vme																							2	
Rom-lme																							1	
Rom-nt												1											1	
Vme					1	1					36												3	
Vme-lme														2									5	
Vme-nt													4										4	
Lme	1					18				3	15		3	16	17	59		45	22	57			1	
Lme-nt		1	12			2				1	4		94		2	10		11	18				155	
Nt		1	1							1	1		1		4	3		1			54	1	68	
Totaal	2	3	15	-	1	28	-	-	-	10	56	1	103	18	23	206	-	57	44	60	54	5	1	
% complex/totaal	0,3	0,4	2,2		0,1	4,1				1,5	8,2	0,1	15,0	2,6	3,3	30,0		8,3	6,4	8,7	7,9	0,7	0,1	
	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Celtic field	Scheepvaart	Begraving overig	Grafheuvel	Megalietgraf	Urnenveld	Infrastructuur	Huisterp	Romeinse villa	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Cultusplaats	Kerk/mooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Legerplaats	Onbepaald	Totaal

Tabel 3.18 Zeeuwse kleigebied: overzicht van de hoeveelheid bekende complexen per complextype per periode.

Archeoregio 15

Afb. 3.16 De vermoedelijke fundering van een kerktoren van het verdronken dorp Nieuwlande bij Krabbendijke (Zeeland). Zoals veel van de verdronken nederzettingen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, ligt deze in het getijdengebied.

AMK terrein 49C-001.

Voordelta/Zeeuwse stromen

Zoals in 3.2.1 beschreven ontbreekt het maritieme erfgoed grotendeels in het voor de analyse gebruikte gegevensbestand. Voor de archeoregio Voordelta/Zeeuwse stromen staan slechts 7 complexen in Archis.¹⁶

Het meest in het oog springende complextype is de cultusplaats: de resten van de tempel van Nehalennia.

De Laat Middeleeuwse sporen van bewoning en begraving zijn die van de zogenaamde verdronken dorpen (3 complexen) met in twee gevallen ook resten van het bijbehorende kerkhof.

¹⁶ In de natte archeoregio's zijn wel veel vondsten bekend die niet in Archis zijn ingevoerd. Deze achterstand wordt gaandeweg weggewerkt.

Archeoregio 16

Afb. 3.17 In de IJstijden lag de Noordzee voor een groot deel droog. Daarom liggen nu op de bodem van de zee, naast gezonken schepen uit de historische perioden, ook vuursteen vindplaatsen uit de prehistorie.

Geen gewaardeerde terreinen.

Noordzee / Continentaal plat

Zoals in 3.2.1 beschreven ontbreekt het maritieme erfgoed in het voor de analyse gebruikte gegevensbestand. De archeoregio Noordzee/Continentaal plat kent geen in de Archis-database geregistreerde complexen.

Archeoregio 17

Afb. 3.18 Onder het oppervlak van de Nederlandse buitenwateren liggen de nodige gezonken schepen. Hier de locatie van een Laat Middeleeuws schip in de voormalige Zuiderzee bij Medemblik.

AMK terrein 14H-007.

Waddenzee / IJsselmeer-Markermeer

Zoals in 3.2.1 beschreven ontbreekt het maritieme erfgoed in het voor de analyse gebruikte gegevensbestand zo goed als geheel. In totaal behoren slechts vijf complexen tot deze regio. Het gaat om één kasteel en twee schepen die daadwerkelijk onder water liggen, plus resten van bewoning en veenwinning op het Balgzand bij Den Helder.

3.5 Conclusies

In het bovenstaande is een beeld geschetst van de totale bekende voorraad archeologie in Nederland. De omvang van deze voorraad varieert in Nederland sterk van gebied tot gebied, van 13 complexen per 100 km² in het Friese veengebied en het Flevolandse kleigebied tot 115 complexen per 100 km² in het Fries-Groningse kleigebied. Andere regio's met relatief weinig vindplaatsen zijn het Zeeuwse kleigebied (19 per 100 km²), het Brabantse zandgebied (20 per 100 km²) en het Overijssels-Gelderse zandgebied (23 per 100 km²). De dichtheid aan complexen in het Fries-Groningse kleigebied is een absolute uitschieter. De een na hoogst dichtheid heeft het Hollandse veen- en kleigebied met 65 complexen per 100 km².

Nationaal gezien wordt het bestand gedomineerd door het grote aantal onbepaalde nederzettingen, (huis)terpen, en grafheuvels. Weinig verrassend en duidelijk herkenbaar is dat het fysisch-geografisch milieu sterk bepalend is voor een deel van de aanwezige archeologische complextypen. Zo domineren de terpen en huisterpen de archeoregio's in het lage, holocene deel van Nederland en de grafheuvels het hoge, pleistocene deel. Complextypen die slechts in kleine aantallen in het bestand voorkomen zijn bijvoorbeeld cultusplaatsen en de typen die grondstoffenwinning en industrie of nijverheid betreffen.

Het aantal goed gedateerde nederzettingen per tijdperiode is zeer verschillend. Voor het Paleolithicum is dit 0 nederzettingen per eeuw, voor het Mesolithicum, het Neolithicum en de Bronstijd elk 9, voor de IJzertijd 46, de Romeinse Tijd 128, de Vroege Middeleeuwen 33, de Late Middeleeuwen 525 en de Nieuwe Tijd 60. Gezien de verwachte min of meer geleidelijke toename in de tijd is het relatief kleine aantal nederzettingen uit de Bronstijd en vooral de Vroege Middeleeuwen opmerkelijk.

Het maritieme erfgoed – voor zover gelegen in de drie maritieme archeoregio's – is niet kwantitatief onderzocht omdat het slechts in beperkte mate in de Archis-database is opgenomen. Na het voltooiën van de inhaalslag waaraan momenteel wordt gewerkt, zal hier apart aandacht aan moeten worden besteed.

Complexen uit de Late Middeleeuwen en de Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd vormen een groot deel van het bestand. Als we alle perioden overzien kunnen we in algemene zin zeggen dat hoe jonger de periode, hoe meer resten er per tijdseenheid bekend zijn. Uitzonderingen hierop zijn de Bronstijd en de Vroege Middeleeuwen, uit welke perioden relatief weinig complexen bekend zijn.

Bij een onderlinge vergelijking van de archeoregio's komen de bovengenoemde verschillen in het voorkomen van de diverse complextypen per periode het sterkst tot uiting. Dit is een logisch gevolg van het feit dat de archeoregio gedefinieerd is als een gebied waarbinnen zowel sprake is van een globaal verband tussen landschap en bewoningsgeschiedenis als tussen landschapvormende processen en het ontstaan van archeologische vindplaatsen.

Eerder is al het verschil in aantallen terpen, huisterpen en grafheuvels tussen hoog en laag Nederland genoemd, maar veel meer complextypen zijn sterk (archeo)regio gebonden. Deze complexen in hun context zijn de bron waaruit we putten om het verhaal van de geschiedenis van het Nederlandse grondgebied en zijn bewoners in zijn diversiteit te kunnen beschrijven en verbeelden. Consequentie hiervan is dat we voor die geschiedschrijving niet zozeer de bekende voorraad archeologie van Nederland als totaal als uitgangspunt nemen, maar de 'som' van de bekende voorraad in de verschillende archeoregio's. Het hier geschetste beeld van de bekende voorraad archeologie is bedoeld als kader om het bestand wettelijk beschermde complexen tegen af te zetten. De informatie die de in dit hoofdstuk gepresenteerde kwantitatieve overzichten per archeoregio geven is het meest relevant omdat daarin de diversiteit het best tot zijn recht komt.

4 Kwantitatieve analyse van de wettelijk beschermde monumenten

P.A.M. Zoetbrood, C.A.M. van Rooijen en R.C.G.M. Lauwerier

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt inzicht verschaft in de kwantitatieve opbouw van het huidige bestand van wettelijk beschermde archeologische monumenten. Daarbij gaat het om de archeologisch inhoudelijke samenstelling van het bestand en de verspreiding van de monumenten over de archeoregio's. Meer specifiek zijn de volgende vragen gesteld: Hoe ziet het bestand van wettelijk beschermde monumenten er uit op zowel landelijke als regionale schaal? Hoe verhouden de verschillende typen monumenten zich onderling en hoe ten opzichte van de andere, niet wettelijk beschermde monumenten? Vanwege de rol die zichtbaarheid speelt in de cultuurbeleving is ook dit aspect in de analyse opgenomen.

4.2 Methode

Om de hierboven genoemde vragen te kunnen beantwoorden is ook hier de voorraad geanalyseerd op basis van gegevens uit Archis. De mogelijkheden en beperkingen van dit bestand zijn in paragraaf 3.2.1 besproken. In het voorliggende hoofdstuk wordt uitgegaan van het zelfde vereenvoudigde databestand met geclusterde dateringen en geaggregeerde complextypen als in het vorige hoofdstuk. Als analyse-eenheid zijn naast Nederland als geheel ook hier de archeoregio's genomen. Zie voor deze regio's paragraaf 3.2.2.

Monument en complex

Als kwantitatieve analyse eenheid wordt hieronder niet het wettelijk beschermd monument of het wettelijk beschermd terrein genomen maar het aantal complexen dat op deze ruimtelijke eenheden ligt. Reden hiervoor is dat er onder andere meerdere complexen – de archeologisch inhoudelijke eenheden – op één wettelijk beschermd terrein kunnen liggen en dat één wettelijk beschermd monument weer uit meerdere terreinen kan bestaan. Zo liggen de 3034 hier gedefinieerde complexen op een totaal van 1775 beschermde terreinen. Hieronder spreken we dan ook van (wettelijk) beschermde complexen of complextypen.

Aantallen en percentages

In de onderstaande beschrijvingen en tabellen wordt op de eerste plaats een feitelijke kwantitatieve weergave gegeven van de wettelijk beschermde

complexen per type, per periode en/of ruimtelijke eenheid en hun onderlinge verhouding.

We willen vooral weten hoe het bestand wettelijk beschermde complexen zich verhoudt tot de totale voorraad, zoals dit in hoofdstuk 3 is behandeld. Om dit inzichtelijk te maken zijn in de tabellen alle in het betreffende gebied aanwezige complexen (beschermd en niet-beschermd) per periode aangegeven; dit is met een roodtint gedaan. De echt wettelijk beschermde complexen zijn met aantallen vermeld. Deze staan dus altijd in de rode cellen van de tabel.

Vervolgens is in de tabellen aangegeven in welke verhouding de wettelijk beschermde complexen staan tot de bekende voorraad. Dit is gedaan door per complextype het aantal totaal gewaardeerde complexen uit hoofdstuk 3 weer te geven met daar onder het percentage met een beschermde status.

Veel en weinig

Een achterliggend doel van deze studie is het attenderen op bepaalde typen complexen in een bepaalde periode en regio die veilig gesteld zouden moeten worden omdat ze nodig zijn om een goed beeld te kunnen schetsen van de geschiedenis van het Nederlandse grondgebied en zijn bewoners. Om te kunnen attenderen op complextypen waarvan er veel – maar vooral weinig – voorhanden zijn, hebben we in de beschrijvingen enkele arbitraire normen gehanteerd. Het gaat daarbij om weinig of veel beschermde complexen in zowel absolute als in relatieve zin. Van complextypen waarvan weinig exemplaren bekend zijn, zullen voor de geschiedschrijving wellicht wel al die exemplaren van belang zijn. Voor complextypen waarvan een groot aantal complexen bekend is, kan mogelijk een deel van die voorraad volstaan. Bij het landelijke overzicht van tabel 4.3 hebben we de volgende norm gehanteerd. Wanneer minder dan 15 complexen (maar meer dan 0) van een bepaald complextype wettelijk beschermd zijn dan noemen we dit *weinig in absolute zin*. Zijn er van een bepaald type minder dan 15 procent (maar meer dan 0) wettelijk beschermd dan noemen we dit *weinig in relatieve zin*. Als onderscheidende norm hebben we gesteld dat wanneer minstens één waardering in de lage categorie valt er sprake is van 'onder de norm'. Als er zowel absoluut meer dan 15 als relatief meer dan 15% beschermd zijn, hebben wij dit als 'boven de norm' betiteld. Zijn er helemaal geen complexen beschermd dan noemen we dit 'geen'. Hiervoor is gekozen omdat bij deze norm de categorieën 'onder de norm' en 'boven de norm' beschermd ongeveer in evenwicht zijn (tabel 4.1). De twee andere landelijke overzichten (tabel 4.4 en 4.5) worden in meer algemene termen beschreven.

Periode

Vervolg tabel 4.4

IJz	124	21	1	32	13		15	1				4	2		213
IJz-rom	1	3	2	4	1		9	1				2	17	1	41
IJz-vme							4						8		12
IJz-lme							102	1					11		114
IJz-xme															
IJz-nt	1						102								103
Rom	2	1	2	14	40	24	1	1			4	17	28	15	149
Rom-vme	1										1		4		6
Rom-lme		2					22						2		26
Rom-xme															
Rom-nt															
Vme	3	5	1	4	5		29	2			1	4	4	38	96
Vme-lme		6	2	1	1		47	3			1		4	4	69
Vme-xme															
Vme-nt							12	1							13
Lme	7	21	9	28	12	6	165	14	2	7	3	17	30	81	402
Xme		4		7			26						2		39
Xme-lme							1								1
Lme-nt	13	18	5	6	2	1	51	3	1	5		3	37	7	152
Xme-nt	1	1				1									3
Nt		7		1	1	1	5			12		1	4	1	33
Onbekend	1	2		1			1								5
Totaal beschermd	418	896	196	283	100	58	593	58	3	40	11	58	170	150	3034
% regio/totaal	13,8	29,5	6,46	9,3	3,3	1,91	19,55	1,91	0,1	1,32	0,36	1,91	5,6	4,94	100
Totaal gewaardeerd	2014	1668	898	1008	307	275	3310	592	197	195	329	1868	1341	687	14689
% beschermd	20,8	53,7	21,8	28,1	32,6	21,1	17,9	9,8	1,5	20,5	3,3	3,1	12,7	21,8	20,7
Oppervlakte in km²	5034	2984	3912	5000	784	597	2883	1186	1514	1470	654	2883	2366	3576	34842
Dichtheid per 100 km²	8,3	30,0	5,0	5,7	12,8	9,7	20,6	4,9	0,2	2,7	1,7	2,0	7,2	4,2	8,7
	01 Drentse zandgebied	02 Utrechts-Gelderse zandgebied	03 Overijssels-Gelderse zandgebied	04 Brabantse zandgebied	05 Limburgse zandgebied	06 Limburgse zandgebied	07 Fries-Groningse lössgebied	08 Noordhollandse kleigebied	09 Friese veengebied	10 Flevolandse kleigebied	11 Hollandse veen-klei gebied	12 Hollandse Gelderse rivierengebied	13 Utrechts-Gelderse rivierengebied	14 Zeeuwse kleigebied	Totaal beschermd

Onder de norm liggen de complextypen: grondstofwinning, landbouw, Celtic field, scheepvaart, infrastructuur, huisterp, stad/dorp, nederzetting onbepaald, landweer/schans en onbepaald.

Boven de norm liggen de complextypen: industrie/nijverheid, begraving overig, grafheuvel, megalietgraf, urnenveld, Romeinse villa, terp/wierde, versterkt huis, kerk/klooster, kasteel, motte/vliedberg en legerplaats.

Aan de rechterzijde van de tabel zien we eerst een kolom waarin het totaal aantal complexen per periode is aangegeven, en vervolgens een percentuele

vergelijking (% periode/totaal) van deze aantallen over de periodes onderling.

Uit de kolom ' % periode/totaal' blijkt dat het Paleolithicum, het Mesolithicum en de Nieuwe Tijd slecht vertegenwoordigd zijn. De Late Middeleeuwen hebben ten opzichte van de andere periodes een hoog percentage beschermde monumenten. Van de grote groep van 777 complexen uit de periode Neolithicum-Bronstijd zijn er 768 (99%) een grafheuvel, dit cluster vertegenwoordigt ruim 25% van alle wettelijk beschermde complexen.

Complextype

Grondstofwinning		1				9									10
Industrie/nijverheid		1	1	2	8	9	3				1		1		26
Landbouw		5		1			15	1		1					23
Celtic field		7													7
Scheepvaart										11					11
Begraving overig	5	8	2	20	12		9	1		2	2	2	4	9	76
Grafheuvel	303	766	158	124	24	9		22							1406
Megalietgraf	52		1												53
Urnenveld	5	10	13	49	3										80
Infrastructuur	13	6			3	1	2			1		2	2	5	35
Huisterp		2	2				109	14				4	6	36	173
Romeinse villa				1	10	16					1		3		31
Stad/dorp		1										1	1		3
Terp/wierde	1						334	1		4		3	1	7	351
Versterkt huis	2	17	4	1			73				1	5	35	2	140
Nederzetting onbepaald	29	47	4	51	19	6	6	15		15	2	30	89	17	330
Cultusplaats															
Kerk/klooster	2	5	2	10	4	1	41	3	2	2	2	2	7	15	98
Kasteel	1	8	6	16	4	1		1		2	1	7	13	17	77
Motte/vliedberg	3		1	1	8	4			1	2					37
Landweer/schans		6	2	5		1	1							1	16
Legerplaats		1			5	1					1	2	8	4	22
Onbepaald	2	5		2											9
Totaal beschermd	418	896	196	283	100	58	593	58	3	40	11	58	170	150	3034
	01 Drentse zandgebied														
	02 Utrechts-Gelderse zandgebied														
	03 Overijssels-Gelderse zandgebied														
	04 Brabantse zandgebied														
	05 Limburgse zandgebied														
	06 Limburgse lössgebied														
	07 Fries-Groningse kleigebied														
	08 Noordhollandse kleigebied														
	09 Friese veengebied														
	10 Flevolandse kleigebied														
	11 Hollandse kleigebied														
	12 Hollandse duingebied														
	13 Utrechts-Gelderse veen-klei gebied														
	14 Zeeuwse kleigebied														
	Totaal														

Tabel 4.5 Landelijk overzicht van de hoeveelheid beschermde complexen per complextype per archeoregio. Rood: er zijn bekende complexen.

In de laatste twee kolommen staat allereerst het totaal van de gewaardeerde complexen (zie hoofdstuk 3), met daarachter het percentage wat daarvan wettelijk beschermd is. Kijken we in de laatste kolom alleen naar de hoofdperiodes dan zijn weinig (minder dan 15%) van de bekende monumenten uit het Mesolithicum, de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd wettelijk beschermd.

4.3.2 Complexen per periode en archeoregio

Tabel 4.4 toont de wettelijk beschermde complexen per datering per archeoregio. Aan de onderzijde van de tabel is het totale aantal beschermde complexen per archeoregio afgezet tegen het totale aantal gewaardeerde complexen voor die archeoregio (% beschermd). Weer daaronder staat de

oppervlakte in km² van de betreffende archeoregio met de dichtheid van de wettelijk beschermde complexen per 100 km² binnen die archeoregio.

Bij ‘% beschermd’ zien we dat landelijk 21% van de complexen wettelijk beschermd is. Kijken we naar het percentage dat per archeoregio wettelijk beschermd is, dan valt het lage percentage voor het Utrechts-Gelderse rivierengebied (13%) en het Noordhollandse kleigebied (10%) op. De drie absolute uitschieters onder het gemiddelde zijn het Hollandse duingebied (3,3%), het Hollandse veen-klei gebied (3,1%) en het Friese veengebied (1,5%).

Zes archeoregio's zitten rond het landelijke gemiddelde van 21%, dit zijn: het Drentse zandgebied, het Overijssels-Gelderse zandgebied, het Limburgse lössgebied, het Fries-Groningse kleigebied, het Flevolandse kleigebied en het Zeeuwse kleigebied.

Ver boven het gemiddelde ligt met 54% het Utrechts-Gelderse zandgebied. Het Limburgse zandgebied volgt met 33% en het Brabantse zandgebied met 28% .

Wanneer deze gegevens per archeoregio vertaald worden naar het aantal beschermde monumenten per 100 km², dan blijft deze verdeling min of meer gelijk, ondanks de variatie in oppervlakten van de archeoregio's. Wel vallen nu tien archeoregio's onder de grens van het landelijk gemiddelde van 8,7 per 100 km².

Aan de onderzijde van de tabel 4.4 is ook de onderlinge verhouding tussen de totale aantallen wettelijke beschermde complexen per archeoregio weergegeven (% regio/totaal). Van de wettelijk beschermde monumenten ligt 30% in het Utrechts-Gelderse zandgebied. Het Fries-Groningse kleigebied is goed voor 20% en het Drentse zandgebied voor 14%. Het Brabantse zandgebied (9%), het Overijssels-Gelderse zandgebied (7%), het Utrechts-Gelderse rivierengebied (6%), het Zeeuwse kleigebied (5%) en het Limburgse kleigebied (3%) vormen de middengroep. De andere archeoregio's hebben minder dan 2% van de wettelijk beschermde monumenten binnen hun grenzen. Dit zijn het Limburgse lössgebied (1,9%), het Noordhollandse kleigebied (1,9%), het Hollandse veen-kleigebied (1,9%), het Flevolandse kleigebied (1,3%), het Hollandse duingebied (0,4%) en als hekkensluiter het Friese veengebied (0,1%),

Als we de getallen in het centrale deel van de tabel bekijken, valt op dat het totale beeld sterk wordt bepaald door de paleogeografie van Nederland. Het holocene en het pleistocene deel van Nederland verschillen wat het beschermd archeologisch erfgoed betreft aanzienlijk van elkaar. De meeste beschermde complexen uit de prehistorie liggen in de pleistocene archeoregio's (regio 1 tot en met 6). In de holocene regio's (7 tot en met 14) is het aantal prehistorische complexen beperkt. Uitzonderingen hierop vormen de Bronstijd complexen in het Noordhollandse kleigebied. Vanaf de IJzertijd wordt het beeld gedomineerd door de grote aantallen complexen in het Fries-Groningse kleigebied.

4.3.3 Typen complexen per archeoregio

In tabel 4.5 is zichtbaar dat het totale beeld van de complextypen per archeoregio sterk wordt overheerst door het voorkomen van grafheuvels in de zandgebieden (regio 1 tot en met 5). Verhoudingsgewijs zijn dat er in het Brabantse zandgebied weinig. Daarentegen komen juist in deze regio relatief veel urnenvelden voor.

In de holocene regio het Fries-Groningse kleigebied wordt het beeld vooral bepaald door huisterpen en terpen of wierden.

Bij de versterkte huizen (borges, stinzen en dergelijke) springen vooral het Fries-Groningse kleigebied en het Utrechts-Gelderse rivierengebied er bovenuit.

Mottes en vliedbergen komen vrijwel uitsluitend in het Zeeuwse kleigebied voor.

Voor het complextype nederzetting onbepaald is het beeld zeer wisselend. Dit loopt van geen in het Friese veengebied tot 89 exemplaren in het Utrechts-Gelderse rivierengebied.

4.4 Kwantitatief beeld per archeoregio

In deze paragraaf wordt voor 14 archeoregio's een overzicht gegeven van de beschermde complexen per complextype en periode. Om aan te kunnen geven in welke mate bepaalde complextypen wettelijk beschermd zijn, wordt de in paragraaf 4.2 (methode) besproken norm gehanteerd (5/5%). Wanneer dus 5% of meer van de gewaardeerde terreinen wettelijk beschermd is en het absolute aantal ook 5 of meer is, spreken we van 'boven de norm'. Wanneer geen van de gewaardeerde complexen van een complextype wettelijk beschermd is wordt dit apart vermeld. In de overige gevallen spreken we van 'onder de norm'.

Het in de tabellen voorkomende complextype 'onbepaald' toetsen we niet aan de norm.

Overigens kunnen binnen een complextype per periode nog variaties zitten die afwijken van het complextype als geheel. Bijvoorbeeld wanneer er voor het complextype als geheel meer complexen dan de norm beschermd zijn, maar binnen een bepaalde periode van dat complextype geen exemplaren beschermd zijn terwijl er wel complexen aanwezig zijn. De meest opvallende hiervan worden benoemd.

Archeoregio 1

Afb. 4.1 Van de megalietgraven uit het Neolithicum is vooral de opbouw van de grote stenen bekend. De kransteden die het afdekkende heuvellichaam omringden, zoals deze van een Hunebed bij Rolde (Drenthe), zijn minder bekend.

Rijksmonumentnummer 420185.

Drentse zandgebied

In het Drentse zandgebied liggen 418 wettelijk beschermde complexen, dit is 21% van de gewaardeerde complexen in deze regio.

Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld.

Geheel niet beschermd zijn de volgende acht complextypen: grondstofwinning, industrie/nijverheid, landbouw, Celtic field, huisterp, stad/dorp, cultusplaats en landweer/schans.

Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn de vijf complextypen terp/wierde, versterkt huis, kerk/klooster, kasteel, en motte/vliedberg.

Boven de norm liggen de zes complextypen begraving overig, grafheuvel, megalietgraf, urnenveld, infrastructuur en nederzetting onbepaald.

Het overgrote deel van de beschermde complexen in het Drentse zandgebied betreft grafheuvels en hunebedden (megalietgraven), samen 72% van het totaal. Van deze beschermde grafheuvels is een groot aantal gedateerd in de IJzertijd. Opmerkelijk is het (vrijwel) ontbreken van overige nederzettingen uit het Neolithicum en de Bronstijd, terwijl uit tabel 3.5 blijkt dat met name uit het Neolithicum redelijk veel vindplaatsen bekend zijn.

Periode																						
Paleo																				3		
Paleo-meso																				3		
Paleo-neo																				2		
Paleo-brons																						
Paleo-ijz																						
Meso																				5		
Meso-neo																				3		
Meso-brons																						
Meso-ijz																						
Neo																				1		
Neo-brons																				1		
Neo-ijz																						
Neo-rom																						
Neo-vme																						
Neo-nt																						
Brons																						
Brons-ijz																						
Brons-rom																						
Brons-nt																						
IJz																						
IJz-rom																						
IJz-lme																						
IJz-nt																						
Rom																						
Rom-vme																						
Vme																						
Vme-lme																						
Lme																						
Xme																						
Xme-lme																						
Lme-nt																						
Xme-nt																						
Nt																						
Onbekend																						
Totaal beschermd																						
Totaal gewaardeerd	2	5	42	55	33	777	64	33	35	113	170	6	76	526	1	31	1	3	11	30	2014	
% beschermd																						
Grondstofwinning																						
Industrie/nijverheid																						
Landbouw																						
Celtic field																						
Begraving overig																						
Grafheuvel																						
Megalietgraf																						
Urnenveld																						
Infrastructuur																						
Huistertp																						
Stad/dorps																						
Terp/wierde																						
Versterkt huis																						
Nederzetting onbepaald																						
Cultusplaats																						
Kerk/klooster																						
Kasteel																						
Motte/wiedberg																						
Landweer/schans																						
Onbepaald																						
Totaal																						

Tabel 4.6 Drentse zandgebied: overzicht van de hoeveelheid beschermde complexen per complextype per periode. Rood: er zijn bekende complexen.

Archeoregio 2

Afb. 4.2 Links van dit pad op de Ginkelse Hei in Ede (Gelderland) ligt een grafheuvel uit het Neolithicum of de Bronstijd. Dergelijke grafmonumenten werden in de prehistorie vaak op goed zichtbare plaatsen langs een weg opgericht.

Rijksmonumentnummer 45404.

Utrechts-Gelderse zandgebied

In het Utrechts-Gelderse zandgebied liggen 896 wettelijk beschermde complexen, dit is 54% van de gewaardeerde complexen in deze regio. Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld. Geheel niet beschermd is het complextype terp/wierde.

Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn de vijf complextypen grondstofwinning, industrie/nijverheid, huisterp, stad/dorp en legerplaats. Boven de norm liggen de elf complextypen landbouw, Celtic field, begraving overig, grafheuvel, urnenveld, infrastructuur, versterkt huis, nederzetting onbepaald, kerk/klooster, kasteel en landweer/schans.

In het Utrechts-Gelderse zandgebied vormen de grafheuvels 85% van het totale bestand aan wettelijk beschermde complexen. De 766 beschermde grafheuvels vormen 84% van het totale aantal bekende grafheuvels in deze regio. Een dergelijke hoge beschermingsgraad is verder alleen te zien bij de enige Romeinse legerplaats (100%) en bij de schansen, wallen etc. (86%). Het meest opvallend is het geringe aantal beschermde huisterpen en overige nederzettingen. Van het totale bestand van 203 bekende huisterpen zijn er slechts 2 beschermd (1%).

Periode	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Celtic field	Begraving overig	Grafheuvel	Urnenveld	Infrastructuur	Huisterp	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Kerk/klooster	Kasteel	Landweer/schans	Legerplaats	Onbepaald	Totaal
Paleo													7						7
Paleo-meso													1						1
Paleo-neo													1						1
Paleo-brons																			
Paleo-ijz																			
Paleo-lme																			
Meso													9						9
Meso-neo													5					1	43
Neo					2	35							3						579
Neo-brons						576							2						100
Neo-ijz					1	97							1						18
Bron						16							1						47
Bron-ijz						38	8						1						
Bron-lme																			
IJz				5	2	4	2						6			1		1	21
IJz-rom				2									1						3
IJz-vme																			
Rom																	1		1
Rom-lme													2						2
Vme		1				2							2						5
Vme-lme			1										2		3				6
Vme-nt																			
Lme				1				5	1	1		1	3	2	4	3			21
Xme	1							1					1			1			4
Lme-nt			3						1			11		2	1				18
Xme-nt																		1	1
Nt												5		1		1			7
Onbekend																		2	2
Totaal beschermd	1	1	5	7	8	766	10	6	2	1	17	47	5	8	6	1	5	896	
Totaal gewaardeerd	10	7	41	20	24	912	15	13	203	15	3	50	286	25	29	7	1	7	1668
% beschermd	10,0	14,3	12,2	35,0	33,3	84,0	66,7	46,2	1,0	6,7		34,0	16,4	20,0	27,6	85,7	100,0	71,4	53,7

Tabel 4.7 Utrechts-Gelderse zandgebied:
overzicht van de hoeveelheid beschermde
complexen per complextype per periode.
Rood: er zijn bekende complexen.

Archeoregio 3

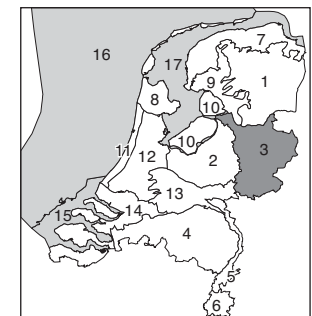
Afb. 4.3 Een grafheuvel, ergens uit de periode Neolithicum - IJzertijd, aan de rand van nieuwbouw in Ermelo (Gelderland).

Rijksmonumentnummer 45476.

Overijssels-Gelderse zandgebied

In het Overijssels-Gelderse zandgebied liggen 196 wettelijk beschermde complexen, dit is 22% van de gewaardeerde complexen in deze regio. Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld. Geheel niet beschermd zijn de zes complextypen grondstofwinning, landbouw, Celtic field, infrastructuur, stad/dorp en terp/wierde. Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn de negen complextypen industrie/nijverheid, begraving overig, megalietgraf, huisterp, versterkt huis, nederzetting onbepaald, kerk/klooster, motte/vliedberg en landweer/schans. Boven de norm liggen de drie complextypen grafheuvel, urnenveld en kasteel.

Zeer opmerkelijk is dat slechts drie van de negentien complextypen die in deze regio voorkomen boven de norm zijn beschermd. De grafheuvels zijn met een beschermingspercentage van 87% zeer goed bedeed.

Periode	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Celtic field	Begraving overig	Grafheuvel	Megalietgraf	Urnenveld	Infrastructuur	Huistertp	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Onbepaald	Totaal	
Paleo														2						2	
Paleo-neo																					
Paleo-brons																					
Meso																					
Meso-neo																					
Meso-brons																					
Meso-ijz																					
Neo					1	8	1														10
Neo-brons						123															123
Neo-ijz						5															5
Neo-vme																					
Bron						6		1													7
Bron-ijz					1	15		11													27
IJz						1															1
IJz-rom								1						1							2
IJz-vme																					
IJz-lme																					
Rom		1												1							2
Rom-vme																					
Vme																			1		1
Vme-lme																2					2
Vme-nt																					
Lme										2						1	4	1	1		9
Xme																					
Lme-nt													4		1						5
Nt																					
Onbekend																					
Totaal beschermd		1			2	158	1	13		2			4	4	2	6	1	2			196
Totaal gewaardeerd	4	10	2	2	18	181	1	28	1	207	2	1	99	267	13	32	3	26	1		898
% beschermd		10,0			11,1	87,3	100,0	46,4		1,0			4,0	1,5	15,4	18,8	33,3	7,7			21,8

Tabel 4.8 Overijsels-Gelderse zandgebied: overzicht van de hoeveelheid beschermde complexen per complextype per periode. Rood: er zijn bekende complexen.

Archeoregio 4

Afb. 4.4 Bij de bouw van dit huis in Bergeijk (Noord-Brabant) rond het midden van de vorige eeuw werd een Vroeg Middeleeuws grafveld ontdekt. Het redelijk gaaf bewaard gebleven grafveld is voor een deel opgegraven.

Rijksmonumentnummer 45207.

Brabantse zandgebied

In het Brabantse zandgebied liggen 283 wettelijk beschermde complexen, dit is 28% van de gewaardeerde complexen in deze regio.

Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld.

Geheel niet beschermd zijn de vier complextypen infrastructuur, huisterp, stad/dorp en legerplaats.

Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn de vijf complextypen industrie/nijverheid, landbouw, Romeinse villa, versterkt huis en motte/vliedberg.

Boven de norm liggen de zeven complextypen begraving overig, grafheuvel, urnenveld, nederzetting onbepaald, kerk/klooster, kasteel en landbouw/schans.

Ten opzichte van de andere zandregio's zijn in het Brabantse zandgebied met name de urnenvelden sterk vertegenwoordigd. Daarentegen is het aantal beschermde grafheuvels relatief gering ten opzichte van de genoemde regio's.

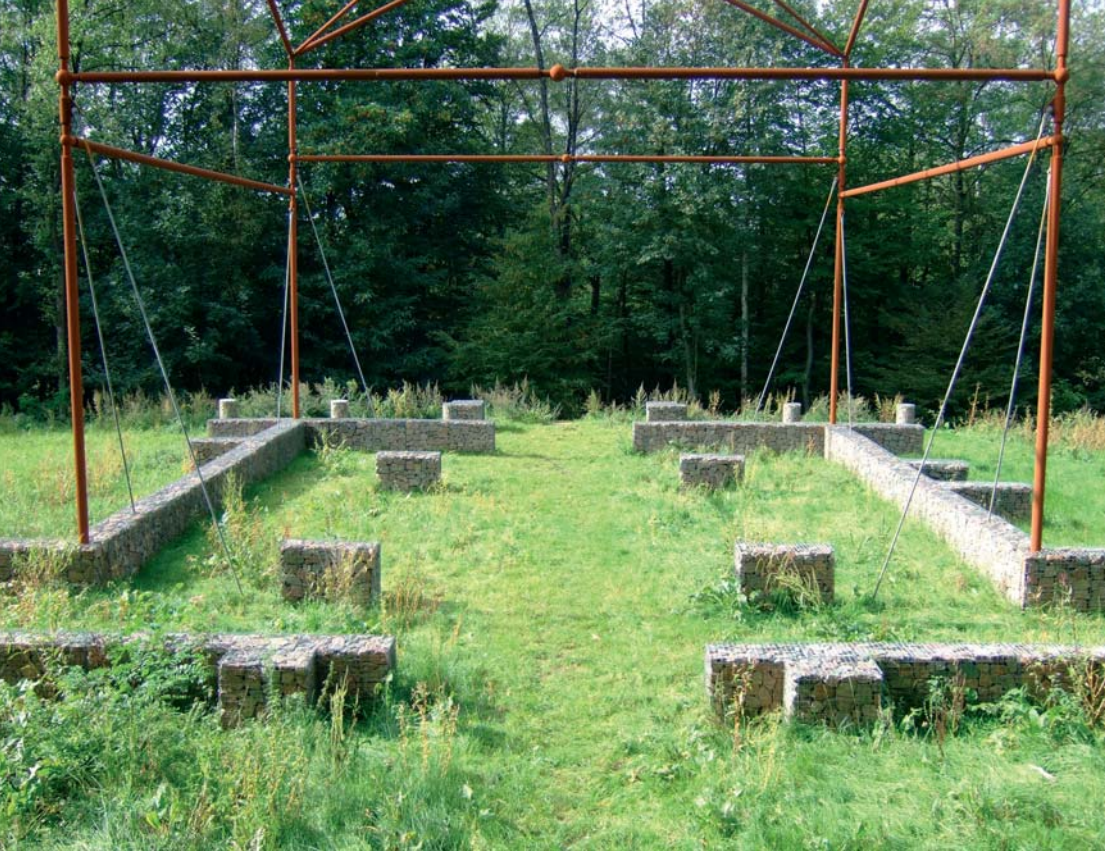
Er zijn verhoudingsgewijs veel nederzettingen onbepaald uit het Paleolithicum en Mesolithicum. Daarentegen komen de IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Vroege en Late Middeleeuwen weinig voor bij dit complextype (vergelijk tabel 3.8).

Periode	Industrie/nijverheid	Landbouw	Begraving overig	Grafheuvel	Urnenveld	Infrastructuur	Huisterp	Romeinse villa	Stad/dorp	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Kerk/kooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Legerplaats	Onbepaald	Totaal
Paleo											10							10
Paleo-meso											3							3
Paleo-neo																		
Paleo-brons																		
Meso	1										11							12
Meso-neo																		
Meso-brons																		
Meso-ijz																		
Meso-rom																		
Meso-lme																		
Meso-xme																		
Neo			2	2							6							10
Neo-brons				21														21
Neo-ijz			3															3
Neo-rom																		
Neo-lme																		
Bron			1	87	9						2							99
Bron-ijz			3	1	23													27
Bron-rom																		
IJz				10	17						4						1	32
IJz-rom			1								3							4
IJz-vme																		
IJz-lme																		
IJz-nt																		
Rom			8					1			5							14
Rom-vme																		
Rom-lme																		
Vme			2								2							4
Vme-lme											1							1
Vme-nt																		
Lme	1	1	2						1	3	6	9	1	4				28
Xme			1							1	3	1		1				7
Xme-lme																		
Lme-nt													6					6
Xme-nt																		
Nt												1						1
Onbekend																	1	1
Totaal beschermd	2	1	20	124	49			1	1	51	10	16	1	5			2	283
Totaal gewaardeerd	6	8	56	170	105	5	11	7	1	7	518	35	50	3	15	1	10	1008
% beschermd	33,3	12,5	35,7	72,9	46,7			14,3		14,3	9,8	28,6	32,0	33,3	33,3		20,0	28,1

Tabel 4.9 Brabantse zandgebied: overzicht van de hoeveelheid beschermde complexen per complextype per periode. Rood: er zijn bekende complexen.

Archeoregio 5

Afb. 4.5 De gereconstrueerde entree ruimte van het hoofdgebouw van de Romeinse villa op de Jansberg te Plasmolen (Limburg). Vanuit deze hoog gelegen villa hadden de bewoners wijds uitzicht over de Maas.

Rijksmonumentnummer 45830.

Limburgse zandgebied

In het Limburgse zandgebied liggen 100 wettelijk beschermde complexen, dit is 33% van de gewaardeerde complexen in deze regio.

Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld.

Geheel niet beschermd zijn de twee complextypen versterkt huis en landweer/schans.

Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn de vier complextypen urnenveld, infrastructuur, kerk/klooster en kasteel.

Boven de norm liggen de zeven complextypen industrie/nijverheid, begraving overig, grafheuvel, Romeinse villa, nederzetting onbepaald, motte/vliedberg en legerplaats.

Opvallend is dat voor het Paleolithicum de beschermde nederzettingen onbepaald ontbreken. Het Mesolithicum en Neolithicum zijn in verhouding tot de aantallen in tabel 3.9 slecht vertegenwoordigd.

Periode														
Paleo-meso														
Paleo-neo														
Paleo-ijz														
Meso								1					1	
Meso-neo														
Meso-brons								1					1	
Neo								1					1	
Neo-brons			5										5	
Neo-ijz														
Brons			10					1					11	
Brons-ijz		3		3									6	
IJz		1	8					4					13	
IJz-rom								1					1	
Rom	7	7	1		3	10		7				5	40	
Rom-vme														
Vme		1						2	1		1		5	
Vme-lme											1		1	
Lme								1	1	4	6		12	
Xme														
Lme-nt									2				2	
Nt	1												1	
Totaal beschermd	8	12	24	3	3	10		19	4	4	8	5	100	
Totaal gewaardeerd	9	25	35	10	19	14	1	150	5	11	11	10	7	307
% beschermd	88,9	48,0	68,6	30,0	15,8	71,4		12,7	80,0	36,4	72,7		71,4	32,6
	Industrie/nijverheid	Begraving overig	Grafheuvel	Urnenveld	Infrastructuur	Romeinse villa	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Legerplaats	Totaal

Tabel 4.10 Limburgse zandgebied: overzicht van de hoeveelheid beschermde complexen per complextype per periode. Rood: er zijn bekende complexen.

Archeoregio 6

Afb. 4.6 Het spoor dat het dal van de Geul volgt, snijdt bij Valkenburg (Limburg) een terrein aan waar in het Neolithicum vuursteen werd gewonnen. Doordat de Geul zich in het mergelplateau heeft ingesneden, waren de diepe vuursteenlagen gemakkelijk bereikbaar.

Rijksmonumentnummer 47160.

Limburgse lössgebied

In het Limburgse lössgebied liggen 58 wettelijk beschermde complexen, dit is 21% van de gewaardeerde complexen in deze regio.

Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld.

Geheel niet beschermd zijn de vier complextypen begravingen overig, stad/dorp, versterkt huis en cultusplaats.

Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn de zeven complextypen infrastructuur, nederzetting onbepaald, kerk/klooster, kasteel, motte/vliedberg, landweer/schans en legerplaats.

Boven de norm liggen de vier complextypen grondstofwinning, industrie/nijverheid, grafheuvel en Romeinse villa.

Het meest opvallende in het Limburgse lössgebied is het gering aantal beschermde complexen in de categorie nederzettingen onbepaald, zowel voor de prehistorie als voor de Middeleeuwen.

Periode	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Begraving overig	Grafheuvel	Infrastructuur	Romeinse villa	NS	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Cultusplaats	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Legerplaats	Totaal
Paleo																
Paleo-meso									1							1
Paleo-neo																
Meso																
Meso-neo																
Neo	8	7							1							16
Neo-ijz																
Bron				8												8
IJz																
IJz-rom																
IJz-vme																
Rom		1		1	1	16			4						1	24
Vme																
Vme-lme																
Lme		1								1			4			6
Xme																
Lme-nt												1				1
Xme-nt	1															1
Nt														1		1
Onbekend																
Totaal beschermd	9	9		9	1	16			6		1	1	4	1	1	58
Totaal gewaardeerd	11	14	6	15	7	55	3	5	124	2	3	4	9	14	3	275
% beschermd	81,8	64,3		60,0	14,3	29,1			4,8		33,3	25,0	44,4	7,1	33,3	21,1

Tabel 4.11 Limburgse lössgebied: overzicht van de hoeveelheid beschermde complexen per complextype per periode. Rood: er zijn bekende complexen.

Archeoregio 7

Afb. 4.7 De terp van Hogebeintum (Friesland) dateert in eerste aanleg uit de IJzertijd. Door de winning van terpaarde aan het begin van de twintigste eeuw is het deel tussen de oorspronkelijke rand van de terp – op de voorgrond – en de kern rondom de kerk verdwenen.

Rijksmonumentnummer 45523.

Fries-Groningse kleigebied

In het Fries-Groningse kleigebied liggen 593 wettelijk beschermde complexen, dit is 18% van de gewaardeerde complexen in deze regio.

Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld.

Geheel niet beschermd zijn de drie complextypen grondstofwinning, stad/dorp en kasteel.

Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn de vier complextypen industrie/nijverheid, infrastructuur, nederzetting onbepaald en landweer/schans.

Boven de norm liggen de zes complextypen landbouw, begraving overig, huisterp, terp/wierde, versterkt huis en kerk/klooster.

Het beeld in het Fries-Groningse kleigebied wordt met name bepaald door deterpen en de huisterpen, die samen goed zijn voor 75% van de beschermde complexen.

In vergelijking met de bekende complexen (tabel 3.11) is de categorie overige nederzettingen in vrijwel alle perioden slecht vertegenwoordigd.

Periode															
Paleo-lme															
Meso															
Meso-neo															
Neo									1					1	
IJz					4		11							15	
IJz-rom					4		5							9	
IJz-vme			1				3							4	
IJz-lme					10		92							102	
IJz-xme															
IJz-nt					1	1	100							102	
Rom									1					1	
Rom-vme															
Rom-lme					1		21							22	
Rom-xme															
Rom-nt															
Vme			1	3		15		10						29	
Vme-lme			2			11		31		2	1			47	
Vme-xme															
Vme-nt						3		9						12	
Lme		3	4	3	1	40		43	43	2	26			165	
Xme			5	1		14		5			1			26	
Xme-lme						1								1	
Lme-nt			1	2		5		4	26		13			51	
Xme-nt															
Nt								4					1	5	
Onbekend			1											1	
Totaal beschermd		3	15	9	2	109		334	73	6	41		1	593	
Totaal gewaardeerd	1	8	51	39	18	1061	158	1267	401	166	126	3	9	2	3310
% beschermd		37,5	29,4	23,1	11,1	10,3		26,4	18,2	3,6	32,5		11,1		17,9
	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Begraving overig	Infrastructuur	Huisterp	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Kerk/klooster	Kasteel	Landweer/schans	Onbepaald	Totaal

Tabel 4.12 Fries-Groningse kleigebied:
overzicht van de hoeveelheid beschermde
complexen per complextype per periode.
Rood: er zijn bekende complexen.

Archeoregio 8

Afb. 4.8 In Bovenkarspel (Noord-Holland), ligt een monument met een niet nader bepaalde nederzetting uit de Bronstijd. Sinds het vertrek van die bewoners is het terrein niet onberoerd gelaten.

Rijksmonumentnummer 45983.

Noordhollandse kleigebied

In het Noordhollandse kleigebied liggen 58 wettelijk beschermde complexen, dit is 10% van de gewaardeerde complexen in deze regio.

Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld.

Geheel niet beschermd zijn de zeven complextypen grondstofwinning, industrie/nijverheid, scheepvaart, infrastructuur, stad/dorp, motte/vliedberg en landweer/schans.

Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn de vijf complextypen landbouw, begraving overig, terp/wierde, kerk/klooster en kasteel.

Boven de norm liggen de drie complextypen grafheuvel, huisterp en nederzetting onbepaald.

Uit de Nieuwe Tijd is geen enkel complex beschermd.

Archeoregio 9

Afb. 4.9 Een Laat Middeleeuwse kasteelheuvel bij Uffelte (Drenthe). Deze kasteelheuvel, die vlak tegen de grens van het Drentse Zandgebied aan ligt, is het enige exemplaar in het Friese Veengebied.

Rijksmonumentnummer 528804.

Friese veengebied

In het Friese veengebied liggen 3 wettelijk beschermde complexen, dit is nog geen 2% van de gewaardeerde complexen in deze regio.

Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld.

Geheel niet beschermd zijn de tien complextypen industrie/nijverheid, begraving overig, grafheuvel, megalietgraf, huisterp, stad/dorp, terp/wierde, versterkt huis, nederzetting onbepaald en landweer/schans.

Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn twee complextypen kerk/klooster en motte/vliedberg.

Geen enkel complextype is boven de norm beschermd.

Hoogst opmerkelijk is dat in deze regio, met relatief weinig gewaardeerde complexen, zelfs van goed vertegenwoordigde complextypen - huisterp, stad/dorp, terp/wierde, versterkt huis en nederzetting onbepaald - geen exemplaren beschermd zijn.

Periode	Industrie/nijverheid	Begraving overig	Grafheuvel	Megalietgraf	Huisterp	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Kerk/klooster	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Totaal
Paleo-meso													
Meso													
Meso-neo													
Neo													
Neo-brons													
Brons-ijz													
IJz-rom													
IJz-lme													
Rom													
Rom-nt													
Lme										1	1		2
Lme-nt										1			1
Nt													
Totaal beschermd										2	1		3
Totaal gewaardeerd	1	2	1	1	66	27	23	16	49	9	1	1	197
% complex/totaal										22,2	100,0		1,5

Tabel 4.14 Friese veengebied: overzicht van de hoeveelheid beschermde complexen per complextype per periode.
Rood: er zijn bekende complexen.

Archeoregio 10

Afb. 4.10 De resten en de gedeeltelijke reconstructie van de haven uit de Nieuwe Tijd van het ingepolderde eiland Schokland (Flevoland). In de voormalige Zuiderzee kalfde het eiland door golfslag af; na het droogvallen van de polder is het inklinken van de bodem de grootste bedreiging.

Rijksmonumentnummer 46033.

Flevolandse kleigebied

In het Flevolandse kleigebied liggen 40 wettelijk beschermde complexen, dit is 21% van de gewaardeerde complexen in deze regio.

Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld.

Geheel niet beschermde complexen komen niet voor.

Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn de zeven complextypen landbouw, begraving overig, infrastructuur, terp/wierde, kerk/klooster, kasteel en motte/vliedberg.

Boven de norm liggen de twee complextypen scheepvaart en nederzetting onbepaald.

Periode	Landbouw	Scheepvaart	Begraving overig	Infrastructuur	Terp/wierde	Nederzetting onbepaald	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Totaal
Paleo						1				1
Paleo-meso										
Paleo-neo						5				5
Paleo-brons										
Paleo-ijz										
Meso						1				1
Meso-neo										
Neo	1		1			6				8
Neo-brons										
Bron						1				1
IJz-rom										
Vme-lme										
Lme		1		1	1	1	1	1	1	7
Xme										
Lme-nt					3			1	1	5
Xme-nt										
Nt		10	1				1			12
Totaal beschermd	1	11	2	1	4	15	2	2	2	40
Totaal gewaardeerd	1	61	7	5	4	110	3	2	2	195
% complex/totaal	100,0	18,0	28,6	20,0	100,0	13,6	66,7	100,0	100,0	20,5

Tabel 4.15 Flevolandse kleigebied: overzicht van de hoeveelheid beschermde complexen per complextype per periode. Rood: er zijn bekende complexen.

Archeoregio 11

Afb. 4.11 In Voorburg (Zuid-Holland) liggen de resten van 'Forum Hadriani'. Dit is één van de twee steden uit de Romeinse periode die Nederland rijk is.

Rijksmonumentnummer 508083.

Hollandse duingebied

In het Hollandse duingebied liggen 11 wettelijk beschermde complexen, dit is 3% van de gewaardeerde complexen in deze regio.

Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld. Geheel niet beschermd zijn de zeven complextypen grondstofwinning, landbouw, infrastructuur, huisterp, stad/dorp, motte/vliedberg en landweer/schans.

Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn de acht complextypen industrie/nijverheid, begraving overig, Romeinse villa, versterkt huis, nederzetting onbepaald, kerk/klooster, kasteel en legerplaats.

Geen enkel complextype is boven de norm beschermd.

Afgezien van het gegeven dat het aantal beschermingen van geen enkel complextype boven de norm ligt, is met name de discrepantie tussen de aanwezige complexen en het aantal beschermde daarvan bij de nederzettingen onbepaald erg groot.

Periode	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Begraving overig	Infrastructuur	Huisterp	Romeinse villa	Stad/dorp	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/wiedberg	Landweer/schans	Legrplaats	Onbepaald	Totaal
Neo																	
Neo-brons																	
Neo-ijz									1								1
Neo-rom																	
Neo-nt																	
Brons																	
Brons-ijz																	
Brons-rom																	
Brons-nt																	
IJz																	
IJz-rom																	
IJz-vme																	
IJz-lme																	
IJz-nt																	
Rom		1		1			1									1	4
Rom-vme										1							1
Rom-lme																	
Vme				1													1
Vme-lme									1								1
Vme-nt																	
Lme												2	1				3
Xme																	
Lme-nt																	
Nt																	
Totaal beschermd		1		2			1		1	2	2	1				1	11
Totaal gewaardeerd	1	6	24	9	23	1	2	4	28	167	27	26	3	3	3	2	329
% beschermd		16,7		22,2			50,0		3,6	1,2	7,4	3,8			33,3		3,3

Tabel 4.16 Hollandse duingebied: overzicht van de hoeveelheid beschermde complexen per complextype per periode. Rood: er zijn bekende complexen.

Archeoregio 12

Afb. 4.12 Zoals zoveel nederzettingen uit het veen- en kleigebied ligt deze Romeinse nederzetting bij Alblasterdam (Zuid-Holland) op een oude stroomrug. Afdgedekt door later sediment, ligt de vindplaats op een diepte van 80 centimeter onder het weiland en de bosjes.

Rijksmonumentnummer 46224.

Hollandse veen-kleigebied

In het Hollandse veen-kleigebied liggen 58 wettelijk beschermde complexen, dit is 3% van de gewaardeerde complexen in deze regio.

Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld.

Geheel niet beschermd zijn de zes complextypen grondstofwinning, industrie/nijverheid, landbouw, scheepvaart, motte /vliedberg en landweer/schans.

Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn de zeven complextypen begraving overig, infrastructuur, huisterp, stad/dorp, terp/wierde, kerk/klooster en legerplaats.

Boven de norm liggen de drie complextypen versterkt huis, nederzetting onbepaald en kasteel.

Het meest opvallende verschil tussen de wettelijk beschermde complexen en de bekende complexen zit in de categorie huisterpen: slechts 4 van de 1028 bekende complexen zijn wettelijk beschermd.

Mager vertegenwoordigd binnen de wettelijk beschermde complexen in de categorie nederzettingen onbepaald zijn de sporen uit het Mesolithicum/ Neolithicum. Ook de Late Middeleeuwen zijn bij dit complextype slecht vertegenwoordigd.

Periode																Totaal beschermd	
Paleo-ijz																	
Meso																	
Meso-neo											1						1
Neo											3						3
Neo-brons											4						4
Neo-ijz																	
Neo-rom																	
Brons												2					2
Brons-ijz																	
IJz												4					4
IJz-rom												2					2
Rom					1	2		1			11					2	17
Rom-vme																	
Rom-lme																	
Rom-xme																	
Vme																	
Vme-lme																	
Vme-nt																	
Lme								3		3	2	1	2	6			17
Xme																	
Lme-nt											2			1			3
Nt											1						1
Onbekend																	
Totaal beschermd					2	2	4	1	3	5	30	2	7			2	58
Totaal gewaardeerd	1	52	8	1	7	85	1028	94	14	64	413	43	32	5	15	6	1868
% beschermd					28,6	2,4	0,4	1,1	21,4	7,8	7,3	4,7	21,9			33,3	3,1
	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Scheepvaart	Begraving overig	Infrastructuur	Huisterp	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Legerplaats	Totaal

Tabel 4.17 Hollandse veen- en kleigebied: overzicht van de hoeveelheid beschermde complexen per complextype per periode. Rood: er zijn bekende complexen.

Archeoregio 13

Afb. 4.13 De reconstructie van de Romeinse weg bij het castellum op de Hoge Woerd in Vleuten (Utrecht). Het modern vormgegeven archeologisch bezoekerscentrum ligt in een fruitboomgaard.

Rijksmonumentnummer 46097.

Utrechts-Gelderse rivierengebied

In het Utrechts-Gelderse rivierengebied liggen 170 wettelijk beschermde complexen, dit is 13% van de gewaardeerde complexen in deze regio. Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld. Geheel niet beschermd zijn de zeven complextypen landbouw, scheepvaart, grafheuvel, urnenveld, cultusplaats, motte/vliedberg en landweer/schans. Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn de zes complextypen industrie/nijverheid, begraving overig, infrastructuur, Romeinse villa, stad/dorp en terp/wierde. Boven de norm liggen de zes complextypen huisterp, versterkt huis, nederzetting onbepaald, kerk/klooster, kasteel en legerplaats.

Periode																					
Meso																					
Meso-neo												3								3	
Meso-brons																					
Meso-rom																					
Neo												5								5	
Neo-brons												1								1	
Neo-ijz												1								1	
Neo-rom																					
Neo-lme																					
Brons												3								3	
Brons-ijz												4								4	
Brons-rom																					
Brons-lme																					
Brons-nt																					
IJz												2								2	
IJz-rom												17								17	
IJz-vme												8								8	
IJz-lme												11								11	
IJz-xme																					
Rom				1			2		3	1		15						6		28	
Rom-vme				1								1						2		4	
Rom-lme												2								2	
Rom-nt																					
Vme												4								4	
Vme-lme				2								2								4	
Vme-nt																					
Lme	1						5			1	3	8		5	7					30	
Xme							1							1						2	
Lme-nt											29	1		1	6					37	
Nt											3	1								4	
Onbekend																					
Totaal beschermd	1		4			2	6	3	1	1	35	89		7	13			8	170		
Totaal gewaardeerd	4	2	1	34	4	3	4	70	9	13	3	111	920	3	46	75	11	5	14	9	1341
% beschermd	25,0			11,8			50,0	8,6	33,3	7,7	33,3	31,5	9,7		15,2	17,3			57,1		12,7
	Industrie/nijverheid	Landbouw	Scheepvaart	Begraving overig	Grafheuvel	Urnenveld	Infrastructuur	Huisterp	Romeinse villa	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Cultusplaats	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Legerplaats	Onbepaald	Totaal

Tabel 4.18 Utrechts-Gelderse rivierengebied: overzicht van de hoeveelheid beschermde complexen per complextype per periode. Rood: er zijn bekende complexen.

Archeoregio 14

Afb. 4.14 Dit terrein met een Laat Middeleeuwse motte in Borssele (Zeeland) wordt beheerd door de stichting het Zeeuws Landschap. Dergelijke kasteelheuvels zijn aangelegd door lokale machthebbers.

Rijksmonumentnummer 45962.

Zeeuwse kleigebied

In het Zeeuwse kleigebied liggen 150 wettelijk beschermde complexen, dit is 22% van de gewaardeerde complexen in deze regio.

Wanneer we de aantallen beschermde complexen per complextype vergelijken met de norm (5/5%), komen we tot het volgende beeld.

Geheel niet beschermd zijn de zes complextypen grondstofwinning, industrie/nijverheid, landbouw, scheepvaart, Romeinse villa en stad/dorp.

Onder de norm, maar wel aanwezig, zijn de drie complextypen versterkt huis, landweer/schans en legerplaats.

Boven de norm liggen de acht complextype begraving overig, infrastructuur, huisterp, terp/wierde, nederzetting onbepaald, kerk/klooster, kasteel en motte/vliedberg.

De resten van landweren en schansen, die behoorlijk vertegenwoordigd zijn bij de bekende complexen, treffen we nauwelijks aan bij de beschermde complexen.

Periode																			
Paleo-nt																			
Meso																			
Meso-neo																			
Neo											2						2		
Bron											1						1		
IJz																			
IJz-rom											1						1		
Rom				1	5						5				4		15		
Rom-vme																			
Rom-lme																			
Rom-nt																			
Vme							34				2		2				38		
Vme-lme									1		1		1	1			4		
Vme-nt																			
Lme				8					6	2	5	12	12	36			81		
Lme-nt							2					3	2				7		
Nt															1		1		
Totaal beschermd				9	5	36			7	2	17	15	17	37	1	4	150		
Totaal gewaardeerd	2	3	15	1	28	10	56	1	103	18	23	206	57	44	60	54	687		
% beschermd				32,1	50,0	64,3			38,9	8,7	8,3	26,3	38,6	61,7	1,9	80,0	21,8		
	Grondstofwinning	Industrie/nijverheid	Landbouw	Scheepvaart	Begraving overig	Infrastructuur	Huisterp	Romeinse villa	Stad/dorp	Terp/wierde	Versterkt huis	Nederzetting onbepaald	Kerk/klooster	Kasteel	Motte/vliedberg	Landweer/schans	Legerplaats	Onbepaald	Totaal

Tabel 4.19 Zeeuwse kleigebied: overzicht van de hoeveelheid beschermde complexen per complextype per periode.
Rood: er zijn bekende complexen.

Archeoregio 15

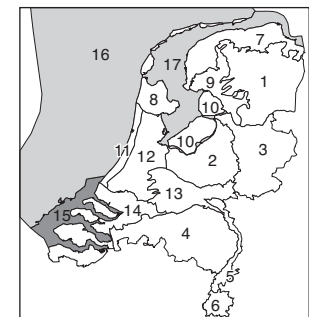
Afb. 4.15 Het bij Waarde (Zeeland) gelegen Laat Middeleeuwse dorp Valkenisse met zijn kerk en kasteel zijn weer onder een beschermende laag slib verdwenen. De erosie die enige tientallen jaren geleden was begonnen is door de aanleg van kribben in 2003 gestopt.

Rijksmonumentnummer 519501.

Voordelta/Zeeuwse stromen

Zoals in 3.2.1. beschreven ontbreekt het maritieme erfgoed bijna geheel in het voor de analyse gebruikte gegevensbestand. Van de 7 in Archis geregistreerde complexen uit de archeoregio Voordelta/Zeeuwse stromen is er slechts één wettelijk beschermd. Het gaat om de Laat Middeleeuwse sporen van bewoning van een verdronken dorp.

Het meest in het oog springende complex, de cultusplaats bestaand uit resten van de tempel van Nehalennia, is niet beschermd.

Archeoregio 16

Afb. 4.16 In het Nederlandse deel van de Noordzee zijn de nodige vindplaatsen van schepen bekend. Geen enkel exemplaar is echter gewaardeerd en beschermd.

Geen Rijksmonumenten.

Noordzee / Continentaal plat

Zoals in 3.2.1 beschreven ontbreekt het maritieme erfgoed in het voor de analyse gebruikte gegevensbestand. De archeoregio Noordzee/Continentaal plat kent geen in de Archis-database geregistreerde wettelijk beschermde complexen.

Archeoregio 17

Afb. 4.17 Handel en scheepvaart hebben veel bijgedragen aan de welvaart in Nederland. Onder deze catamaran in de haven van Medemblik (Noord-Holland) ligt een schip uit de Nieuwe Tijd.

Rijksmonumentnummer 513123.

Waddenzee / IJsselmeer-Markermeer

Zoals in 3.2.1 beschreven ontbreekt het maritieme erfgoed in het voor de analyse gebruikte gegevensbestand zo goed als geheel. Wettelijk beschermd zijn slechts twee scheepsresten uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd.

4.5 Zichtbare versus niet zichtbare wettelijk beschermde complexen

Zoals in hoofdstuk 1 al duidelijk is geworden heeft zichtbaarheid een belangrijke rol gespeeld bij het vormgeven van het monumentenbestand. Binnen de database van Archis is ruimte om het aspect zichtbaarheid bij complexen aan te geven. Omdat dit echter niet consequent in de Archis-database is meegenomen, zijn die gegevens te weinig betrouwbaar om een goed beeld te geven. Daarom is hier voor een meer globale benadering van het aspect zichtbaarheid gekozen.

In het onderstaande hanteren we drie categorieën: zichtbaar, deels zichtbaar en niet zichtbaar. De eerste categorie wordt gevormd door de vier complextypen die in het algemeen zichtbaar zijn. Dit zijn de complextypen grafheuvel, megalietgraf, huisterp, terp/wierde en landweer/schans. De tweede categorie vormen de complextypen die soms wel en soms niet zichtbaar zijn. Dit zijn de vier complextypen versterkt huis, kerk/klooster, kasteel en motte/vlietberg. De andere veertien complextypen vormen de categorie niet-zichtbaar. Tabel 4.20 geeft een overzicht van deze categorieën bij de wettelijk beschermde complexen.

Volgens bovenstaande criteria is 30 procent van de zichtbare complexen wettelijk beschermd. Daarbij is het verschil tussen het pleistocene en holocene deel van Nederland echter groot. In het pleistocene deel is meer dan de helft beschermd terwijl dat in het holocene gebied slechts 14 procent is. We moeten daarbij bedenken dat in hoog Nederland de grafheuvels het beeld sterk domineren.

Van de niet zichtbare complexen is slechts 10 procent wettelijk beschermd. De verschillen tussen hoog en laag Nederland zijn hier minder groot dan bij de zichtbare complextypen.

Waren de niet-zichtbare al relatief slecht vertegenwoordigd in het bestand met de bekende voorraad, bij de beschermde complexen komt dit verschil nog pregnanter naar voren. Dit wordt grotendeels veroorzaakt doordat in de monumentenwet schoonheid en cultuurhistorische waarde expliciet als omschrijving bij de waarde van monumenten wordt gegeven.

4.6 Conclusies

De onderstaande conclusies gaan over de 3034 wettelijk beschermde complexen in relatie tot de totale voorraad complexen zoals die beschreven is in Hoofdstuk 3.

Van alle bekende complexen is het merendeel (79%) niet wettelijk beschermd. Deze complexen genieten hooguit een planologische bescherming.

	Zichtbaar %	Deels zichtbaar %	Niet zichtbaar %
Pleistoceen	52,3	20,0	13,6
Holoceen	14,2	21,6	7,8
Totaal	30,3	21,1	10,3

Tabel 4.20 Overzicht van het aandeel wettelijk beschermde complexen per zichtbaarheids categorie voor het holocene gebied, het pleistocene gebied en voor heel Nederland. De gegevens zijn afgezet tegen die van het totaal aantal complexen.

Het element zichtbaarheid speelt een dominante rol bij de wettelijke bescherming. Daardoor is van de niet zichtbare complexen slechts 10 procent wettelijk beschermd tegen 30 procent van de zichtbare. Dit verschil wordt grotendeels verklaard door de doorslaggevende rol die de factoren schoonheid en cultuurhistorische waarde gespeeld hebben bij de selectie voor bescherming.

De mate van bescherming van de verschillende complextypen varieert sterk. Van de grafheuvels blijkt 66 procent beschermd te zijn (46% van het totale bestand beschermde complexen) terwijl geen enkele cultusplaats als archeologisch monument wettelijke bescherming geniet. Andere complextypen waarvan er weinig beschermd zijn betreffen grondstofwinning, landbouw, Celtic field, scheepvaart, infrastructuur, huisterp, stad/dorp, nederzetting onbepaald en landweer/schans.

Ook tussen de perioden verschilt de mate van bescherming. Van de bekende voorraad complexen uit het Mesolithicum, de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd zijn er relatief weinig (minder dan 15%) wettelijk beschermd.

Tussen de archeoregio's zijn grote verschillen in mate van bescherming. Dit varieert van 1,5 procent van de bekende voorraad archeologische complexen in het Friese veengebied (0,2 complexen per 100 km²) tot 54 procent in het Utrechts-Gelderse zandgebied (30 complexen per 100 km²).

Ook binnen de archeoregio's zijn de verschillen heel groot. Dit geldt voor de mate van bescherming per complextype en per periode.

Al deze factoren bijeen maken dat het bestand wettelijk beschermde complexen verre van representatief is voor de totale bekende voorraad archeologie.

In hoofdstuk 3 is geconcludeerd dat als we de voorraad archeologie beschouwen als bron om de geschiedenis van het Nederlandse grondgebied en zijn bewoners in zijn diversiteit te kunnen beschrijven en verbeelden, dat we ons dan vooral moeten richten op een evenwichtig bestand aan complexen per (archeo)regio. Bij deze regionale focus komt de grote diversiteit die de bewoningsgeschiedenis in de verschillende regio's kent, het best tot zijn recht, beter dan wanneer we ons zouden beperken tot Nederland als totaal. Als we de onbalans bij de wettelijk beschermde complexen willen aanpakken, kan dat daarom het best gedaan worden binnen de (archeo)regionale context. Welke archeoregio's daarbij eventueel prioriteit moeten genieten en welke globale accenten er gelegd moeten worden voor bepaalde perioden of complextypen kan afgeleid worden uit het geschetste landelijk beeld.

Literatuur

Arjaans, J., 1990: Terp afgravingen in Friesland, *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 8, 54-62.

Brandt, R.W., E. Drenth, M. Montforts, R.H.P. Proos, I.M. Roorda & R. Wiemer 1992: *Archis, Archeologisch Basis Register, versie 1.0*, Amersfoort.

Brinkman, P., 1997: De monumentenlijst, van Voorloopige Lijst tot databank, in: *In dienst van het erfgoed. Rijksdienst voor de monumentenzorg 1947-1997* (Jaarboek Monumentenzorg 1997), Zeist, 112-129.

Deeben, J.H.C., D.P. Hallewas & T.J. Maarleveld 2002: Predictive modelling in archaeological heritage management of the Netherlands: the Indicative Map of Archaeological Values (2nd generation), *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 45, 9-56.

Deeben, J., B. Groenewoudt, D. Hallewas, C. van Rooijen & P. Zoetbrood 2005: Op zoek naar de archeologische voorraad, in: M.H. van den Dries & W.J.H. Willems (red.): *Innovatie in de Nederlandse archeologie. Liber amicorum voor Roel W. Brandt*, Gouda, 37-54.

Es, W.A. van, 1972: The Origins and Development of the State Service for Archaeological Investigations in the Netherlands, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 22, 17-79.

Groenewoudt, B.J., 1994: *Prospectie, waardering en selectie van archeologische vindplaatsen: een beleidsgerichte verkenning van middelen en mogelijkheden* (Nederlandse Archeologische Rapporten 17), Amersfoort.

Halbertsma, H., 1944: *Inventarisatie van terpen en wierden in de provinciën Friesland en Groningen samengesteld in opdracht van het departement van Onderwijs, Wetenschappen en Cultuurbescherming, Juli 1943 – juli 1944*.

Halbertsma, H., 1963: *Terpen tussen Vlie en Eems; een geografisch-historische benadering door H. Halbertsma*, Groningen.

Klok, R.H.J., 1972a: *Archeologisch perspectief in de ruimtelijke ordening, Stedebouw en Volkshuisvesting*, 539-565.

Klok, R.H.J., 1972b: Twenty-five years ROB: ten years of protection of monuments, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 81-118.

Klok, R.H.J., 1997: *Klokwerken* (Notitie ROB), Amersfoort.

Lauwerier, R.C.G.M. & R.M. Lotte (red.) 2002: *Archeologiebalans 2002*, Amersfoort.

Maarleveld, T.J., 1998: *Archeological heritage management in Dutch waters: exploratory studies*, Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden.

Miedema, M., 1983: *Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen*, Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.

Ministerie van OC en W, 2003: *Meer dan de som. Beleidsbrief Cultuur 2004-2007*, Den Haag.

ROB-Jaarverslag 1966, 1970, 1971, 1972, 1979, 1989, 1992 en 1993: *Jaarverslag Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, Amersfoort.

ROB 1989: *Beleidsplan Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 1990-1994*, Amersfoort.

ROB 1997: *Geef de toekomst een verleden; beleidsplan 1997-2000*, Amersfoort.

Willems, W.J.H., 1997: Archaeological heritage management in the Netherlands: Past, present and future, in: W.J.H. Willems, H. Kars & D.P. Hallewas (eds.): *Archaeological heritage management in the Netherlands. Fifty years State Service for Archaeological Investigations*, Assen & Amersfoort, 3-34.

Zoetbrood, P.A.M., M.J.G. Montfoorts, I.M. Roorda & R. Wiemer 1997: Documenting the archaeological heritage, in: W.J.H. Willems, H. Kars & D.P. Hallewas (eds.): *Archaeological heritage management in the Netherlands. Fifty years State Service for Archaeological Investigations*, Assen & Amersfoort, 330-345.

Zoetbrood, P.A.M., 2003a: De bekende voorraad archeologie, in: R.M. Lotte & R.C.G.M. Lauwerier (red.): *Verantwoordingsdocument Archeologiebalans 2002*, Amersfoort, 21-27.

Zoetbrood, P.A.M., 2003b: Wettelijk beschermde monumenten, in: R.M. Lotte & R.C.G.M. Lauwerier (red.): *Verantwoordingsdocument Archeologiebalans 2002*, Amersfoort, 105-107.

